

ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

John D. Morgan

Dept. of Physics and Astronomy
University of Delaware, Newark, Delaware 19716 USA

Την 1η Ιανουαρίου αυτού του χρόνου γιορτάστηκε σ' ολόκληρο τον κόσμο η αρχή μιας νέας χιλιετίας, αν και στην πραγματικότητα το 2000 είναι το τελευταίο έτος της παλαιάς χιλιετίας και το 2001 θα είναι το 1ο έτος της νέας, αφού δεν υπήρχε έτος 0 προ Χριστού ή 0 μετά Χριστόν, και μετά το 1 π.Χ. ακολούθησε αμέσως το 1 μ.Χ. Η αρίθμηση των ετών *anno Domini* ("έτος Κυρίου") εισήχθη το 525 μ.Χ. από τον Διονύσιο τον Μικρό, ένα Σκύθη που έγινε μοναχός και εγκαταστάθηκε στη Ρώμη. Λίγο αργότερα καθιερώθηκε ο υπολογισμός των ετών από τη γέννηση του Χριστού (που εισήγαγε ο Διονύσιος) σε ολόκληρο τον χριστιανικό κόσμο, και σήμερα, λόγω της πολιτικής και πολιτιστικής κυριαρχίας των εθνών στα οποία ο Χριστιανισμός είναι η κύρια θρησκεία, αποτελεί τον κανόνα ακόμη και σε χώρες όπως το Ισραήλ και η Τουρκία, όπου σχετικά λίγοι άνθρωποι αναγνωρίζουν τον Ιησού Χριστό ως κύριο τους. Κατά τον μεσαίωνα, όπου σχεδόν όλες οι χώρες της Ευρώπης είχαν ασπαστεί τον Χριστιανισμό, ο υπολογισμός των ετών από τη γέννηση του Χριστού παρείχε έναν βολικό τρόπο χαρακτηρισμού ενός έτους· και ο τρόπος αυτός θα μπορούσε να αναγνωρισθεί και από τους κατοίκους των άλλων χωρών, αντίθετα από τον υπολογισμό των ετών που θα γινόταν από την άνοδο στον θρόνο τού τάδε ή του δείνα βασιλέως, όπως ήταν η ευρύτερα διαδεδομένη μέθοδος χρονολόγησης στα βασίλεια του αρχαίου κόσμου.

Έχει σημασία να αντιληφθούμε ότι στον αρχαίο κόσμο οι μέθοδοι χαρακτηρισμού των ετών ήταν πολύ διαφορετικές και πολύ πιο περίπλοκες από αυτές που χρησιμοποιούσαν στη μεσαιωνική Ευρώπη και γενικά στον σύγχρονο κόσμο. Ένα κοινό σύστημα χαρακτηρισμού κάθε έτους με έναν αριθμό απαιτεί, κατ' ελάχιστο, ομοφωνία σχετικά με την εποχή (με το γεγονός από το οποίο αρχίζει η αρίθμηση) και σχετικά με τον αριθμό των ετών που έχουν περάσει από την εποχή εκείνη μέχρι σήμερα. Πριν από την επικράτηση του Χριστιανισμού δεν υπήρχε ενιαία κοινή θρησκεία, οι πιστοί της οποίας να μετρούν τα έτη με τον ίδιο τρόπο από ένα σημαντικό γεγονός της ζωής μιας κύριας μορφής της εν λόγω θρησκείας. Αντίθετα, κάθε εθνική ομάδα διατηρούσε τη δική της προγονική θρησκεία που είχε ανθέξει και εξελιχθεί επί εκατοντάδες αν όχι χιλιάδες χρόνια, έχοντας τις ρίζες της σ' ένα προ πολλού ξεχασμένο παρελθόν. Επομένως δεν υπήρχε καμία πιθανότητα να συμφωνήσουν, π.χ. οι αρχαίοι Έλληνες, να μετρούν τα έτη τους από τον μεγάλο κατακλυσμό του Δευκαλίωνος και της Πύρρας ή από τη γέννηση του Ηρακλέους ή από κάτι παρόμοιο, και πολύ περισσότερο να πείσουν και τους άλλους πολιτισμένους λαούς της Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής (Αιγυπτίους, Φοίνικες, Λυδούς, Σύρους, Πέρσες κ.λπ.), ή τους απολίτιστους βαρβάρους του Βορρά, να υποθέτουν ένα τέτοιο μοντέλο για την αρίθμηση των ετών.



1. Σεληνιακό οστέινο ημερολόγιο της Παλαιολιθικής εποχής. Μουσείο του Saint Germain en-Laye.

2. Μικρό θρούσμο από κατάλογο επινομίων αρχόντων. Από την αθηναϊκή Αγορά, περίπου 425 π.Χ. (Ευγενική παραχώρηση της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, Αθήνα.)



Από την εποχή που σώζονται γραπτά στοιχεία, φαίνεται πως συνηθιζόταν να μετρούν τα έτη από την ανάρρηση του τοπικού ηγεμόνα. Ο υπολογισμός των ετών από την άνοδο στον θρόνο ενός βασιλέως μαρτυρείται ήδη στην αρχαία Αίγυπτο. Στη Βαβυλώνα, κάθε έτος της βασιλείας ενός άνακτα έπαιρνε το όνομα του σημαντικότερου γεγονότος που είχε συμβεί εκείνο το χρόνο. Στην Ασσυρία, κάθε έτος της βασιλείας ενός μονάρχη έπαιρνε το όνομα ενός αξιωματούχου των ανακτόρων. Αρχικά οι επώνυμοι αξιωματούχοι εκλέγονταν με κλήρο, έπειτα όμως υπηρετούσαν με καθορισμένη σειρά. Αργότερα, βρίσκουμε τα χρονικά των Ασσυριων βασιλέων να χρονολογούνται από τον τακτικό αριθμό του έτους της βασιλείας τους¹.

Αν και δεν έχουμε γραπτές μαρτυρίες για τον τρόπο χρονολόγησης που χρησιμοποιούσαν τα διάφορα ελληνικά βασίλεια, φαίνεται λογικά να υποθέσουμε ότι τα έτη χαρακτηρίζονταν μετρώντας από το έτος κατά το οποίο ο βασιλιάς είχε ανέλθει στο θρόνο. Πολύ αργότερα, κατά την ιστορική περίοδο, κάθε ελληνική πόλη ή κράτος διοικούσαν από ένα συμβούλιο αξιωματούχων, που κατείχαν το αξίωμά τους για ορισμένο χρονικό διάστημα, συνήθως ένα έτος. Όπως κατά το μακρινό παρελθόν τα έτη αριθμούνταν πιθανότατα μετρώντας τα χρόνια της βασιλείας του εν ενεργεία βασιλέως, κατά την ιστορική περίοδο τα έτη χαρακτηρίζονταν απλώς με το όνομα του επικεφαλής του συμβουλίου των αξιωματούχων που κατείχε το αξίωμα εκείνο το χρόνο. Για παράδειγμα, στην Αθήνα κάθε χρόνο κληρώνονταν 9 άρχοντες και ο πρώτος από αυτούς, ο επώνυμος άρχων, έδινε το όνομά του στο έτος. Στη Λακεδαίμονα υπήρχε ένα συμβούλιο 5 εφόρων, που υπηρετούσε επί ένα έτος και ένας από αυτούς έδινε το όνομά του στο έτος. Στο Άργος, αντίθετα, κάθε έτος χαρακτηριζόταν από τον αριθμό των ετών παραμονής των ιερών της Ήρας στο αξίωμά

τους. Έτσι, στην αρχή του 2ου βιβλίου της Ιστορίας του, ο Θουκυδίδης προσδιορίζει τον χρόνο της επίθεσης των Θηβαίων κατά των Πλαταίων ως εξής:

Τέσσαρα μὲν γὰρ καὶ δέκα ἔτη ἐνέμειναν αἱ τριακοντούτεις σπονδαὶ αἱ ἐγένοντο μετ' Εὐβοίας ἄλωσιν· τῷ δὲ πέμπτῳ καὶ δεκάτῳ ἔτει, ἐπὶ Χρυσίδῳ ἔν' Ἀργεὶ τότε πενήκοντα θυοὺν δέοντα ἔτη ἱερομένης καὶ Αἰναιῶν εφόρου ἐν Σπάρτῃ καὶ Πυθόδωρου ἑπὶ δύο μῆνας ἀρχόντος Ἀθηναίους, μετὰ τὴν ἐν Ποτειδαίᾳ μάχην μηνὶ ἑκτῷ καὶ ἅμα τρεῖς ἀρχομένῳ Θηβαίων ἀνδρες ὀλίγῃ πλείους τριακοσίων (ἡγοῦντο δὲ αὐτὸν βοιωταρχοῦντες Πυθάγγελός τε ὁ Φυλεΐδου καὶ Διέμπορος ὁ Ὀνητορίδου) ἐσθλὸν περὶ πρώτον ὕπνον ἔιν ὅπλοις ἐς Πλάταιαν τῆς Βοιωτίας οὖσαν Ἀθηναίων ἑμιμαχίᾳ.

[Δεκατέσσαρα χρόνια μόνο κράτησαν οι τριαντάχρονης σπονδές που έγιναν ύστερα από την υποταγή της Εύβοιας το δέκατο πέμπτο χρόνο, όταν στο Άργος η Χρυσίδα είχε συμπληρώσει σαράντα οχτώ χρόνια ως ιέρεια, στη Σπάρτη πρώτος έφορος ήταν ο Αινησίος, και στην Αθήνα ο Πυθόδωρος δύο ακόμη μήνες θα ήταν επώνυμος άρχοντας, έξι μήνες ύστερα από τη μάχη στην Ποτειδαία και στην αρχή της άνοιξης, άντρες Θηβαίοι, λίγο περισσότεροι από τριακοίσις (με αρχηγούς τους βοιωτάρχες Πυθάγγελο του Φυλεΐδα και Διέμπορο του Ονητορίδα), πήγαν την ώρα του πρώτου ύπνου ένοπλοι στην Πλάτεια της Βοιωτίας, που ήταν σύμμαχος των Αθηναίων.]

Κατά παρόμοιο τρόπο ο Θουκυδίδης (5.19) χρονολογεί τη Νικίει ερήνη που συνηφθῆ 10 χρόνια αργότερα, την άνοιξη του 421 π.Χ., ως εξής:

Ἄρχει δὲ τῶν σπονδῶν <ἐν μὲν Λακεδαίμονι> ἔφορος Πλειστόλας Ἀρτεμισίου μὲνός τετάτῃ φθίνοντος, ἐν δὲ Ἀθήναις ἄρχων Ἀλκίαιος Ἐλαφρηβολίωνος μὲνός ἑκτη φθίνοντος.

(Η συνθήκη θα αρχίσει να ισχύει στη Σπάρτη τέσσερις μέρες προτού τελειώσει ο μήνας Αρτεμισίος, όταν έφορος θα είναι ο Πλειστόλας, και στην Αθήνα έξι μέρες προτού τελειώσει ο μήνας Ελαφρηβολιώνας, όταν άρχοντας θα είναι ο Αλκίαιος.)*

Το απόσπασμα αυτό δείχνει ότι στα διάφορα ελληνικά κράτη δεν διέφεραν μόνο οι επώνυμοι άρχοντες αλλά και τα ονόματα των μηνών, γεγονός φυσικό, αφού οι Αθηναίοι (που ήταν Ίωνες) δεν είχαν στενές σχέσεις με τους Λακεδαιμονίους (που ήταν Δωριείς). Αλλά και στην Κρήτη, όπου κάθε πόλη διοικούνταν από ένα συμβούλιο *κόσμων*, ακόμη και γεπονικές δωρικές πόλεις έδιναν διαφορετικά ονόματα στους ίδιους μήνες του έτους. Ας εξετάσουμε, για παράδειγμα, τη διατύπωση της χρονολόγησης σε μία συνθήκη του 2ου αιώνα π.Χ. μεταξύ δύο κρητικών πόλεων, της Λατούς και του Ολούντος, σχετικά με τη μεσολάβηση της Κνωσού στη διαμάχη τους (*Inscriptions de Délos 1513 = Inscriptiones Creticae I, xvi 4 A*):

ἐπὶ χρόνων Κνωσοῖ μὲν τῶν σὺν Νενναίῳ τῷ Μωφέϊῳ, μηνὸς Σπερμῶ, δευτέρῃ Λατοῖ δὲ ἐπὶ τῶν σὺν Διοκλεῖ τῷ Ἡρώϊδῃ, μηνὸς Θεοδασίῳ, δευτέρῃ, ἐν δὲ Ὀλούντῳ τῶν σὺν Μενοντίῳ τῷ Ἀκάσσοις, μηνὸς Ἑλευσινίῳ, δευτέρῃ.

(ὅταν αἱ πόλεις ἦσαν στὴν Κνωσό, ἐκεῖνοι που ἦταν μαζί με τὸν Νενναῖο, γιὸ τοῦ Μωφέϊου, τὴν 2η ἡμέρα τοῦ μηνὸς Σπερμῶ, καὶ στὴν Λατοῖ, ἐκεῖνοι που ἦταν μαζί με τὸν Διοκλεῖ, γιὸ τοῦ Ἡρώϊδῃ, τὴν 2η ἡμέρα τοῦ μηνὸς Θεοδασίῳ, καὶ στὸν Οὔλυντο, ἐκεῖνοι που ἦταν μαζί με τὸν Μενοντίῳ τὸν γιὸ τοῦ Ἀκάσσου, τὴν 2η ἡμέρα τοῦ μηνὸς Ἑλευσινίῳ.)

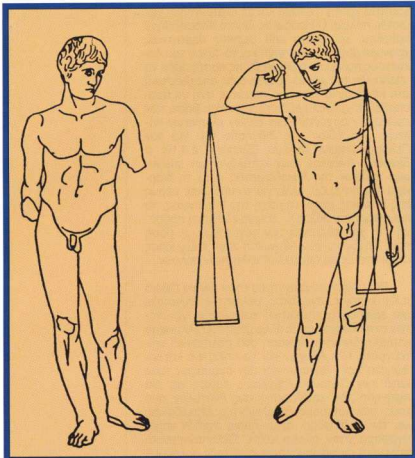
Προφανές ήταν εξαιρετικά επίπονο για ένα συγγραφέα της ελληνικής ιστορίας να προσπαθήσει να καθορίσει κάθε έτος με αναφορά στους επώνυμους άρχοντες σε διάφορα ανε-

ξάρτητα κράτη ή ακόμη και σε εκατοντάδες χωριστές πόλεις. Ο Ηρόδοτος δεν το προσπάθησε καθόλου, και εκτός από μερικές σημαντικές χρονολογίες, όπως η αρχή και το τέλος του δεκαετούς πολέμου, ο Θουκυδίδης προτιμούσε να υπολογίζει τον χρόνο βασιζόμενος αποκλειστικά στα καλοκαίρια και τους χειμώνες αντί να προσπαθεί να χρονολογήσει τα γεγονότα βάσει των επώνυμων αρχόντων των άλλων ελληνικών πόλεων. Στο τέλος της διήγησής του για τον Πελοποννησιακό πόλεμο (*Ελληνικά 2.3.10*) ο Ξενοφών ανέφερε έναν κατάλογο των επώνυμων εφόρων της Λακεδαιμόνος κατά τη διάρκεια του πολέμου, αλλά για το υπόλοιπο μέρος της ιστορίας μέχρι τη μάχη της Μαντινείας, το καλοκαίρι του 362 π.Χ., έδωσε ελάχιστη προσοχή στη χρονολόγηση των γεγονότων με βάση τους άρχοντες των Αθηνών ή τους επώνυμους αξιωματούχους των άλλων ελληνικών πόλεων.

Επί άρχοντος Διογνήτου στην Αθήνα (264/3 π.Χ.) κάποιος άγνωστος μελετητής συνέταξε μία εξαιρετικά επιλεκτική καταγραφή γεγονότων στην Αθήνα και σε άλλα μέρη του ελληνικού κόσμου, δίνοντας έμφαση στα πολιτιστικά επιτεύγματα των Αθηνών και τα πολεμικά κατορθώματα των Αθηναίων και των συμμάχων τους κατά των Περσών εισβολέων, καθώς και μία αφήγηση της κατάκτησης της Ανατολής από τους παλαιότερους βασιλείς της Μακεδονίας και τον Αλέξανδρο, αλλά χωρίς σχεδόν καμία αναφορά στον αδελφοκτόνο Πελοποννησιακό πόλεμο ή σε οποιονδήποτε από τους πολέμους



3. Βαβυλωνιακή πινακίδα με ανάγλυφο τον θεό Ήλιο Σαράς που κρατά έναν δίσκο και έναν κανόνα, σύμβολα του Ήλιου και της τροχιάς του. Σχιστόλιθος, περ. 870 π.Χ. Βρετανικό Μουσείο.



4. Ο εναγώνιος Ερμής του Πολυκλείτου στην Ολυμπία (αποκατάσταση): Ο Ερμής κοιτάζει τον Καιρό, που κρατάει μια ζυγαριά και παρακολουθεί την τύχη των αθλητών.

μεταξύ ελληνικών πόλεων κατά τις επόμενες δεκαετίες – αν και κατέγραψε πολλά γεγονότα από τους πολέμους των διαδόχων του Αλεξάνδρου. Η αναφορά στη γέννηση του βασιλέως Πτολεμαίου Β' στην Κω το 309/8 π.Χ. καθιστά πολύ πιθανό να έκλυε η συμπάθεια του συγγραφέα προς την πλευρά του Πτολεμαίου Β' και των Αθηναίων κατά τον Χρεμνιδειό πόλεμο, όταν η Αθήνα πολιορκήθηκε από τον βασιλέα της Μακεδονίας Αντίγονο Γονατά. Αυτό το έγγραφο (IG XII, τ. 5, αριθμ. 444) χαράχτηκε και ανεγέρθηκε στην Πάρο, εξ ου και έγινε γνωστό ως "Παριανό Μάρμαρο", αν και το μεγαλύτερο τμήμα του μεταφέρθηκε κατά τον 17ο αιώνα στη Βρετανία, όπου βρίσκεται σήμερα στο Ashmolean Museum της Οξφόρδης. Ο συγγραφέας του Παριανού Μαρμάρου χρονολογούσε τα γεγονότα της κάθε χρονιάς (μερικές φορές μάλλον ανακριβώς) υπολογίζοντας έναν ορισμένο αριθμό ετών μέχρι την εποχή του, και δίνοντας το όνομα του Αθηναίου βασιλέα ή άρχοντα που κατείχε την αρχή κατά το έτος του γεγονότος. Γι' αυτό η αρίθμηση των ετών στο Παριανό Μάρμαρο είναι αντίστοιχη. Ας εξετάσουμε τις καταχωρίσεις για τέσσερα συνεχόμενα έτη:

κεφάλαιο 51, στίχοι 66-67 (480/79 π.Χ.)

ἀπ' οὗ Σέρξης τὴν σχεδὴν ἔξευξεν ἐν Ἑλλάσπονται καὶ τὸν Ἄϊω διωρῆξαι καὶ ἢ ἐν Θερμοπύλαις μάχῃ ἐγένετο καὶ ναυμαχίᾳ τοῖς Ἕλλησι περὶ Σαλαμίνα πρὸς τοὺς Πέρσας, ἦν ἐνίκων οἱ Ἕλληνες, ἔτη ΗΗΔ-ΠΙΠ', ἄρχοντας Ἀθήνησι Καλλιάρχου.

κεφάλαιο 52, στίχοι 67-69 (479/8 π.Χ.)

ἀπ' οὗ ἢ ἐν Πλαταιαῖς μάχῃ ἐγένετο Ἀθηναῖος πρὸς Μαρδόνιον τὸν Σέρξου στρατηγόν, ἦν ἐνίκων Ἀθηναῖοι, καὶ Μαρδόνιος ἐτελεύτησεν ἐν τῇ μάχῃ, καὶ τὸ πῦρ ἐρῶν εἶν[] [Σ] [κ]ελεύει περὶ τὴν Αἴτην, ἔτη ΗΗΔΠΙ, ἄρχοντας Ἀθήνησι Ξανθίππου.

κεφάλαιο 53, στίχος 69 (478/7 π.Χ.)

ἀπ' οὗ Ἰ[έ]λαν ὁ Δεινομένους [Συρακοσίων] ἐτυράνευσεν, ἔτη ΗΗΔΠ, ἄρχοντας Ἀθήνησι Τιμοσθέ[ους].

κεφάλαιο 54, στίχοι 70-71 (477/6 π.Χ.)

[ἀ]ρ' οὗ Σιμωνίδης ὁ Λεοκρέπους ὁ Κείος ὁ τὸ μνημονίων εὐρών ἐνύσπερ Ἀθήνησι διδάσκων, καὶ αἱ εἰκόνες ἐστάθησαν Ἀρμυδίου καὶ Ἀριστογείτονος, ἔτη ΗΗΔΠΠ, ἄρχοντας Ἀθήνησιν [Α]λδεμάντου.

Φυσικά, αυτή η μέθοδος χρονολόγησης θα ήταν περιπλοκή για οποιονδήποτε καταπινοί συγγραφέα που θα έγραφε την εποχή ενός μεταγενέστερου άρχοντα, αφού θα έπρεπε να μετρήσει τον αριθμό των ετών από το γεγονός μέχρι τη θητεία του Διογνήτου στον κατάλληλο αριθμό ετών από το εν λόγω γεγονός μέχρι τη θητεία του επόμενου άρχοντα, προσθέτοντας τον αριθμό των ετών που πέρασαν από τη θητεία του Διογνήτου ως τη δική του εποχή. Μία χρήσιμη μέθοδος χαρακτηρισμού των ετών πρέπει να χρησιμοποιεί τη μέτρηση προς τα εμπρός, ξεκινώντας από κάποια γενικώς αποδεκτή εποχή, αντί να μετράει προς τα πίσω, ξεκινώντας από ένα ολοένα μεταβαλλόμενο παρόν.

Στο βασίλειο των Σελευκιδών, ο χαρακτηρισμός των ετών γινόταν όχι βάσει των ετών της βασιλείας του εκάστοτε βασιλέως αλλά βάσει των ετών που είχαν περάσει από το 312/1 π.Χ., όταν ο Σελεύκος Α' κυριεύσε τη Βαβυλώνα. Αυτή η μέθοδος χρονολόγησης μαρτυρείται στο πρώτο βιβλίο των Μακκαβαίων (1.11.1), στον Ιώσηφο (Ιουδαϊκή Αρχαιολογία 12.246 και 13.213) και σε πολυάριθμες επιγραφές. Για παράδειγμα, μία επιγραφή³ που βρέθηκε κοντά στα αρχαία Θυσία έχει τον εξής τύπο χρονολόγησης:

βασιλεύοντων Ἀντιόχου καὶ Σελεύκου τοῦ Ἀντιόχου ἐβδόμου καὶ τριακοστού ἔτους, μηνὸς Ὑπερβερεταίου.

Το 37ο έτος της εποχής των Σελευκιδών, αν υπολογίσουμε το 312/1 π.Χ. ως πρώτο έτος, ήταν το 276/5 π.Χ. Την εποχή εκείνη ο Αντίοχος Α', γιος του Σελεύκου Α', είχε χρίσει συμβασιλέα τον γιο του Σελεύκου. Αν και η εποχή των Σελευκιδών εχρησιμοποιείτο ευρέως σε ολόκληρο το βασίλειο των Σελευκιδών, φυσικά δεν μπορούσε να δώσει πρότυπο χρονολογικής αναφοράς που να είναι αποδεκτό από τους υπόλοιπους ελληνιστικούς βασιλείς.

Πολλές άλλες εποχές πολλών διαφορετικών πόλεων και επαρχιών μαρτυρούνται κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή⁴. Όσο χρήσιμη και αν μπορεί να ήταν τοπικά μια τέτοια περίοδος, δεν θα μπορούσε να δώσει τη βάση για ένα κοινό σύστημα χρονολόγησης ακόμη και για δύο γειτονικές πόλεις, πόσο μάλλον για όλες τις ελληνικές πόλεις του ελληνιστικού κόσμου.

Αρκετοί αρχαίοι Έλληνες μελετητές, μεταξύ των οποίων ο μέγας Αριστοτέλης, ο



5. Οι Τρεις σε πομπή.
Βοιωτική πυξίδα, 540 π.Χ.
Βερολίνο, Altes Museum.

Φιλόχορος ο Αθηναίος και ο Ερατοσθένης ο εκ Κυρήνης, που μελέτησαν τους καταλόγους των ολυμπιονικών, επινόησαν και χρησιμοποίησαν μία συστηματική μέθοδο χρονολόγησης με βάση τους Ολυμπιακούς αγώνες [τα Ολύμπια], από τις πανελλήνιες εορτές, που τελούνταν κάθε 4ο έτος⁵ στα τέλη του καλοκαιριού. Για παράδειγμα, στο α' βιβλίο της ιστορίας της κυριαρχίας της Ρώμης ο Πολύβιος (1.3.1-2) καθόρισε ως αρχή της διήγησής του την 140ή Ολυμπιάδα (220 π.Χ.), τότε που έλαβαν χώρα: ο συμμαχικός πόλεμος, στον οποίο ο Φίλιππος Ε' με τους Αχαιούς συμμάχησε του πολέμησε τους Αιολείς, και ο πόλεμος για την Κοίλη Συρία μεταξύ Αντίοχου Γ' και Πτολεμαίου Δ' Φιλοπάτορος στην Ασία, και ο πόλεμος στην Ιταλία και τη Λιβύη μεταξύ Ρωμαίων και Καρχηδονίων:

Ἄρξει δὲ τῆς πραγματείας ἡμῖν τῶν μὲν χρόνων ὀλυμπιάς ἑκατοστὴ τε καὶ τετρακοστή, τῶν δὲ πράξεων παρὰ μὲν τοῖς Ἕλλησιν ὁ προσαγορευθεὶς συμμαχικός πόλεμος, ὃν πρῶτον ἐξήνεγκε μετ' Ἀχαιῶν πρὸς Αἰτωλούς Φίλιππος, Δημητρίου μὲν υἱός, πατὴρ δὲ Περσέως, παρὰ δὲ τοῖς τῇν Ἀσίαν κατοικοῦσιν ὁ περὶ Κοίλης Συρίας, ὃν Ἀντίοχος καὶ Πτολεμαῖος ὁ Φιλοπάτωρ ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους· ἐν δὲ τοῖς κατὰ τὴν Ἰταλίαν καὶ Λιβύην τοσούτοις ὁ συστάς Ῥωμαῖοις καὶ Καρχηδονίοις, ὃν οἱ πλείστοι προσαγορεύουσιν Ἀννιβιακόν. ταῦτα δ' ὅστι συνεξή τοῖς τελευταίοις τῆς παρ' Ἀράτου Σικανίου συντάξεως.

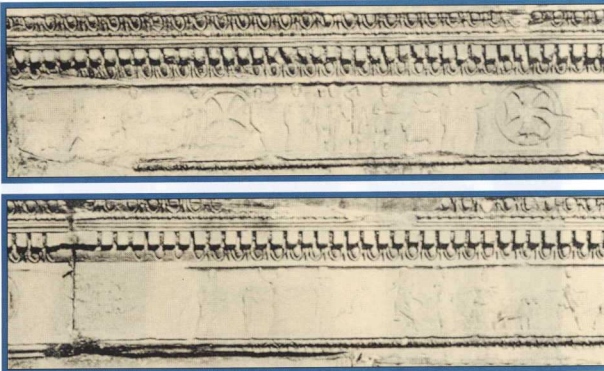
Αργότερα ο Πολύβιος έκανε πολυάριθμες αναφορές σε συγκεκριμένα έτη συγκεκριμένων Ολυμπιάδων για να βοηθήσει στη χρονολόγηση

των γεγονότων που περιέγραφε με έναν τρόπο κατανοητό σε οποιονδήποτε μορφωμένο Έλληνα ή Ρωμαίο.

Επειδή η Αθήνα ήταν η πολιτιστική πρωτεύουσα του ελληνικού κόσμου και είχε διατηρήσει τον θεσμό του ετήσιου επώνυμου αρχόντος –από την αρχαϊκή περίοδο, καθ' όλη τη διάρκεια της κλασικής και της ελληνιστικής περιόδου, και ακόμη και κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο–, οι ιστορικοί συνήθιζαν να προσθέτουν το όνομα των επώνυμου άρχοντα της Αθήνας, εκτός από τον αριθμό του έτους της Ολυμπιάδας κατά την οποία ένας συγκεκριμένος αθλητής είχε νικήσει στους αγώνες. Για παράδειγμα, ο Διογένης ο Λαέρτιος (2.44), στη βιογραφία του φιλοσόφου Σωκράτη, χρονολογεί ως εξής τη γέννηση και τον θάνατό του, παραθέτοντας απόσπασμα από τα χαμένα Χρονικά του Απολλοδώρου (που έγραψε κατά τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ.):

Ἐγεννήθη δὲ, κατὰ τὴν Ἀπολλοδώρου ἐν τοῖς Χρονικοῖς, ἐπὶ Ἀφειρίωνος τῷ τετάρτῳ ἔτει τῆς ἐβδομηκοστῆς ἐβδόμης Ὀλυμπιάδος, Θαιργηλμῖνος ἔκτι, ὅτε καθαίρουσιν Ἀθηναῖοι τὴν πόλιν καὶ τὴν Ἀρτεμιν Δήλιον γενέσθαι φασίν. ἐτελεύτησε δὲ τῷ πρώτῳ ἔτει τῆς ἐνενηκοστῆς πέμπτης Ὀλυμπιάδος, γεγονώς ἐτὼν ἐβδομήκοντα. ταῦτα φησι καὶ Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς.

Κατά τη ρωμαϊκή επίσης περίοδο, ένας συγγραφέας συνήθιζε να προσθέτει τα ονόματα των δύο Ρωμαίων υπάτων του έτους, ιδίως εάν έγραφε μια ιστορία του ελληνικού και ταυτόχρονα του ρωμαϊκού κόσμου. Για παράδειγμα, ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (που έγραψε στα μέσα



του 1ου αιώνα π.Χ.) προσδιόρισε ως εξής το έτος της εισβολής του στρατού και του στόλου του Ξέρξη στην Ελλάδα (11.2.1):

Ἐπ' ἄρχοντας γὰρ Ἀθηναῖοι Καλλιᾶδου Ῥωμαῖοι κατέστησαν ὑπάρχους Σπώριον Κάσιον καὶ Πρόνιον Οὐεργίνιον Τρίκαστον, ἤχθη δὲ καὶ παρ' ἡλείους Ὀλυμπίας πέμπτῃ πρὸς ταῖς ἐβδομήκοντα, καθ' ἣν ἐνῖκα στάδιον Ἀστυλος Συρακόσιος, ἐπὶ δὲ τούτων Ξέρξης ὁ βασιλεὺς ἐστράτευσεν ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα...

Μισόν αἰώνα αργότερα ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, στην ιστορία της Ρώμης από τις απαρχές της ως την έναρξη του 1ου Καρχηδονικού πολέμου το 264 π.Χ., συσχέτισε ένα διαφορετικό ζεύγος Ρωμαίων υπάτων, τον Κάισωνα Φάβιο και τον Σπώριο Φούριο, με την εισβολή του Ξέρξη στην Ελλάδα (Ρωμαϊκή Ἀρχαιολογία 9.11):

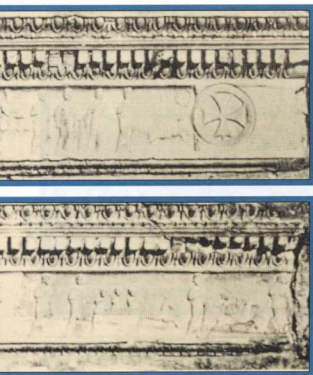
καὶ ἀποδεικνύεται Κάσιον μὲν Φάβιος τὸ δεύτερον ὑπὸ τῆς βουλῆς, ὁ τὸν Κάσιον ἐπὶ τῇ τυραννίδι κρίνας, Σπώριος δὲ Φούριος ὑπὸ τῶν δημοτικῶν, ἐπὶ τῆς ἐβδομηκοστῆς καὶ πέμπτῃς ὀλυμπιάδος ἄρχοντας Ἀθηναῖοι Καλλιᾶδου, καθ' ὃν χρόνον ἐστράτευσε Ξέρξης ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα.

Ο λόγος γι' αυτή τη διαφορά είναι ότι, αντίθετα από τον κατάλογο των Αθηναίων αρχόντων, ο κατάλογος των Ρωμαίων υπάτων του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ. δεν ήταν εξακριβωμένος και υπήρχαν πολλές διαφορετικές εκδόσεις. Εξαιτίας αυτών των διαφορών στους καταλόγους των υπάτων και άλλων μικρών διαφορών στη διάρκεια της βασιλείας των 7 πρώτων βασιλέων της Ρώμης, δεν είχε προσδιοριστεί το ακριβές έτος της ίδρυσης της Ρώμης κατά τον 8ο αἰώνα π.Χ.

Σύμφωνα με την παράδοση, η Ρώμη ιδρύθηκε την ημέρα μιας εορτής ονόματι Παλιλία (21 Απριλίου) αλλά ποιοι έτους; Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (Ρωμαϊκή Ἀρχαιολογία 1. 74) καταγράφει αρκετές αποκλινούσες χρονολογίες που δίνουν παλαιότερες συγγραφείς: ο Λεύκιος Κίνκιος Αλμέντος έλεγε ότι ιδρύθηκε

περίπου κατά το 4ο έτος της 12ης Ολυμπιάδας (729/8 π.Χ.) και ο Κόνιτος Φάβιος Πίκτωρ ότι αυτό συνέβη κατά το 1ο έτος της 8ης Ολυμπιάδας (748/7 π.Χ.). Εν συνεχεία ο Διονύσιος αναφέρει ότι ο Πολύβιος (σε ένα χαμένο σήμερα κομμάτι του βου βιβλίου του) έλεγε πως η Ρώμη ιδρύθηκε το 2ο έτος της 7ης Ολυμπιάδας (751/0 π.Χ.). Το ίδιο έτος έδινε και ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (7.5), ενώ ο Σολίνος (*Collectanea rerum memorabilium*, 1. 27 επ.) αναφέρει ότι τόσο ο Κορνήλιος Νέπωσ όσο και ο Λουτάτιος Κάτουλος (σε προ πολλού χαμένα έργα) δέχονταν αυτό το έτος, με βάση τη χρονολόγηση της ίδρυσης της Ρώμης από τον Ερατοσθένη, 433 χρόνια μετά την πώση της Τροίας την άνοιξη του 1184/83 π.Χ. Αυτός ο κατά προσέγγιση υπολογισμός του έτους της ίδρυσης της Ρώμης φαίνεται να αποτελεί τη βάση της σποραδικής χρονολόγησης από τον Λίβιο σημαντικών γεγονότων σε συγκεκριμένο έτος *ab urbe condita* π.χ., 3.33.1 (ίδρυση της δεκαδαρχίας), 4.7.1 (εκλογή χιλιάρχων των στρατιωτών με εξουσίες υπάτων), 5.54.5 (η 2η ίδρυση της Ρώμης από τον Κάμυλο μετά την κατάληψή της από τους Γαλάτες), 7.18.1 (οι Πληβείοι χάνουν τον έλεγχο της υπατείας), 31.1.4 (τέλος του 2ου Καρχηδονικού πολέμου) κ.λπ. Όμως, εξαιτίας των διαφορετικών εκτιμήσεων των πηγών του σχετικά με την ίδρυση της Ρώμης, ο Λίβιος δεν απέδιδε φυσικά καμία σημασία στη λήξη μιας εκατονταετίας και στην έναρξη της επόμενης.

Για να επανέλθουμε στον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά: Υπολογίζοντας προς τα πίσω από τη ληλασία της Ρώμης από τους Γαλάτες, που εχρονολογείται στο 1ο έτος της 98ης Ολυμπιάδας, όταν ο Πυργίον ήταν άρχων στην Αθήνα, ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (1.74-75) εξήγησε προσεκτικά τους λόγους για τους οποίους, βάσει των καταλόγων των ετήσιων υπάτων και των ετών της βασιλείας των πρώτων βασιλέων της Ρώμης, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Ρωμύλος ίδρυσε τη Ρώμη κατά το 1ο έτος της 7ης Ολυμπιάδας (752/1 π.Χ.). Ένας



διαφορετικός υπολογισμός όμως, από τον πολυμαθή Ρωμαίο Μάρκο Τερέντιο Ουάρρων (ή Βάρρων), ο οποίος, όπως πληροφορούμαστε, βάσει τη χρονολογία της αρχαίας Ρώμης σε στοιχεία αρχαίων εκλείψεων ηλίου και σελήνης (Κηνωρίνος, *De Die Natali Liber* 21,5), χρονολογούσε την ίδρυση της Ρώμης ακόμη νωρίτερα, την άνοιξη του 754/3 π.Χ. Αυτός ο βασισμένος στην αστρονομία υπολογισμός έγινε πολύ σύντομα η βάση της επίσημης χρονολογίας της Ρώμης, αν και η επισημάνση των ετών με τα ονόματα των δύο υπόπτων εξακολουθούσε να είναι ο κύριος τρόπος χαρακτηρισμού τους.

Κατά διαστήματα περίπου 110 ετών γίνονταν εορτές, που ονομάζονταν *ludi saeculares*. Αναφέρεται ότι έγιναν επί υπατείας Μάρκου Αυαλερίου Ποπλικόλα και Σπορίου Ουεργινίου (456 π.Χ.), Μάρκου Αυαλερίου Κόρβου και Γαίου Ποπλίου (346 π.Χ.), Πουβλίου Κορνηλίου Λέντουλου και Γαίου Λικινίου Ουάρου (236 π.Χ.), και Μάρκου Αυιλίου Λέπιδου και Λευκίου Αυρηλίου Ορέστη (126 π.Χ.). Οι γνωστότερες από αυτές, οι *ludi saeculares*, που τελέστηκαν από τον αυτοκράτορα Αύγουστο και τον στενό του συνεργάτη Μάρκο Αντίππα (για τον οποίο ο Κόντιος Οράτιος Φλάκκος συνέθεσε το *carmen saeculare* του), για κάποιο λόγο που δεν μας είναι γνωστός, έγιναν ένα χρόνο νωρίτερα, το 17 π.Χ. αντί του 16 π.Χ., που ήταν 220 χρόνια μετά τον εορτασμό το 236 π.Χ. ο οποίος μαρτυρείται στους *Fasti Capitolini* της Ρώμης. Όχι 110 αλλά 104 χρόνια αργότερα, το 88 μ.Χ., ο αυτοκράτορας Δομιανός τέλεσε *ludi saeculares*, και 116 χρόνια αργότερα, δηλαδή 2 x 110 = 220 χρόνια μετά τον εορτασμό τους από τον Αύγουστο και τον Αντίππα το 17 π.Χ., εορτάστηκαν και πάλι μετά από το κατάλληλο διάστημα από τον αυτοκράτορα Σεπτίμιο Σεβήρο το 204 μ.Χ. (Κηνωρίνος, *De Die Natali Liber*, 17.10-11).

Δεν υπάρχει καμία μαρτυρία για τον εορτασμό εκατονταετηρίδας από την ίδρυση της Ρώμης κατά τους 4½ αιώνες της ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Τα σωζόμενα σε μεγάλη έκταση

γραπτά του Κικέρωνα δεν αναφέρουν κανένα τέτοιο εορτασμό κατά την 6η δεκαετία π.Χ. Αντίθετα, στο *Brutus* 72 ο Κικέρων αναφέρει ρητώς ότι υπήρχε διχογνωμία σχετικά με τον αριθμό των ετών που είχαν μεσολαβήσει από την ίδρυση της Ρώμης μέχρι την υπατεία του Γαίου Κλαύδιου και του Μάρκου Σεμπρώνιου Τουδίτανου το 240 π.Χ.: *est enim inter scriptores de numero annorum controversia*. Εφόσον υπήρχε μια τέτοια διχογνωμία, θα ήταν πολύ δύσκολο να εορταστεί εκατονταετηρίδα από την ίδρυση της πόλης. Ο πρώτος εορτασμός εκατονταετηρίδας από την ίδρυση της Ρώμης, που υπολογίστηκε από τα Παλίσια την άνοιξη του 753 π.Χ., ήταν ο εορτασμός του 800ου έτους που τελέστηκε από τον αυτοκράτορα Κλαύδιο το 47 μ.Χ.⁶ Ο επόμενος ήταν το 147 μ.Χ., όταν ο αυτοκράτωρ Αντωνίνος ο Ευσεβής γιόρτασε τα 900 χρόνια της πόλης. Όχι το 247 αλλά το 248 μ.Χ. ο αυτοκράτωρ Φίλιππος και ο ομώνυμος γιος του γιόρτασαν τη συμπλήρωση του χιλιοστού έτους της πόλης, και έκοψαν νομίσματα με την επιγραφή *milliarium saeculum, saeculares Augg., saeculum novum*. Επειδή το χιλιόστο έτος για την πόλη ήταν το 247 μ.Χ., το σωστό έτος για τον εορτασμό του *saeculum novum* ήταν στην πραγματικότητα το 248 μ.Χ. Οι εορτασμοί της χιλιετίας ήταν επίσης ο τελευταίος εορτασμός εκατονταετηρίδας από την ίδρυση της Ρώμης.

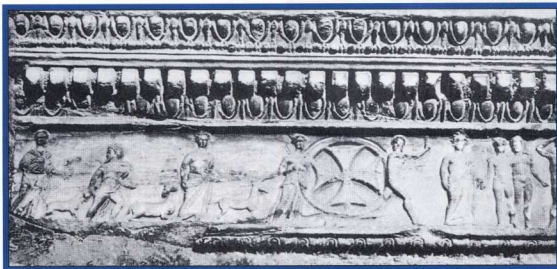
Επιστρέφοντας στην αρχαία Ελλάδα, πρέπει να τονίσουμε ότι αν και ο υπολογισμός βάσει των Ολυμπιάδων ήταν πολύ «βολικός» για τους αρχαίους ιστορικούς, που προσπαθούσαν να συγχρονίσουν τις διηγήσεις τους για γεγονότα που αφορούσαν πολλές διαφορετικές ελληνικές πόλεις, και έχει ακόμη μεγαλύτερη αξία για τους σύγχρονους ιστορικούς που προσπαθούν να αναυστήσουν την αρχαία ιστορία από πολύ ελλιπή στοιχεία, αυτή η μέθοδος χρονολόγησης δεν χρησιμοποιήθηκε σχεδόν ποτέ για τη χρονολόγηση των επίσημων επιγραφών οποιασδήποτε συγκεκριμένης ελληνικής πόλης, ή των ιδιωτικών επιγραφών μεμονωμένων πολιτών. Για παράδειγμα, είδαμε ότι ο Διογένης Λαέρτιος, που έγραφε για πολύ ευρύτερο κοινό από τους Αθηναίους, καθόρισε τα έτη της γέννησης και του θανάτου του Σωκράτη με βάση τα έτη των Ολυμπιάδων. Αντίθετα, όταν η οικογένειά του Δεξιέλω, γιου του Λυσανία από το δήμο Θορικού, θέλησε να ανεγείρει ένα μνημείο στο γιο της, που είχε σκοτωθεί στην Κόρινθο κατά τη μάχη εναντίον των Λακεδαιμονίων την οποία περιγράφει ο Ξενοφών (*Ελληνικά* 4.2) χάραξαν την ακόλουθη επιγραφή στον τάφο του στον Κεραμεικό:

IG II² 6217

Δεξιέλω Λυσανίου Θορικός, ἐγένετο ἐπὶ Τεισανδρῷ ἀρχοντος (414/3 π.Χ.) ἀπέθανε ἐπ' Εὐδόλῳ (394/3 π.Χ.) ἐν Κορίνθῳ τὸν πέντε ἱππέων.

Αυτό είναι εξαιρετικά ασυνήθιστο, γιατί το έτος της γέννησης και το έτος του θανάτου δεν καταγράφονται συνήθως σε ιδιωτικά αθηναϊκά επιτύμβια μνημεία πριν από τη ρωμαϊκή περίοδο. Οποιοσδήποτε Αθηναίος που θα συμβουλευόταν έναν κατάλογο αρχόντων μπορούσε

7-8. Από την αρχαία ζωφόρο της Μικρής Μητρόπολης Αθηνών: προσωποποιήσεις των μηνών, εποχών, γιορτών και ζωδιών.



να υπολογίσει ότι ο Δεξίλεως ήταν 20 ετών όταν πέθανε στη μάχη. Δεν χρειαζόταν να προσδιορίσει τα χρόνια της γέννησης του Δεξίλεω βάσει των Ολυμπιάδων, αφού ο τυπικός Αθηναίος ήξερε πώς να υπολογίσει τα χρόνια που ορίζονταν από τον επώνυμο άρχοντα της πόλης του. Δεν ενδιέφερε τους αρχαίους Αθηναίους το γεγονός ότι ένα τέτοιο μνημείο θα ήταν "δυσνόητο" για έναν Κορίνθιο ή Βοιωτό, και πολύ περισσότερο για τους συγχρόνους μας μελετητές της κλασικής αρχαιότητας, 2400 χρόνια αργότερα.

Πραγματι, οι αρχαίοι πολίτες μιας συγκεκριμένης πόλεως ενδιαφέρονταν ελάχιστα να χρονολογούν ακόμη και τα δημόσια έγγραφα τους με έναν τρόπο που θα ήταν εύκολα κατανοητός για τους μεταγενέστερους πολίτες. Για παράδειγμα, πριν από το 421 π.Χ., ένα ψήφισμα της αθηναϊκής πόλης ανέφερε συνήθως στο προοίμιο την πρυτανεύουσα φυλή, τον γραμματέα που υπηρετούσε κατά τη διάρκεια της εν λόγω πρυτανείας και τον επιστάτη των πρυτάνεων που υπηρετούσε κατά την ημερομηνία της συνέλευσης, αλλά όχι τον επώνυμο άρχοντα εκείνου του έτους. Έτσι, το έτος ενός αθηναϊκού ψηφίσματος προς τιμήν του Καλλίππου από τον Γυρτώνη της Θεσσαλίας (IG I² 92), που αρχίζει ως εξής:

Καλλίππο Θεταλλῷ ἔδοξεν τῇ βολῇ καὶ τοῖς δήμοις Ἀκαμαντὺς ἐπρυτάνειν. Ἀρχικλῆς ἐγραμμάτειν, Ἀντικράτης ἐπιστάτης γνώμῃ στρατηγῶν Καλλίππου τὸν Θεταλὸν τῶν Γυρτώνων ἐπανέσσει, κ.τ.λ.

και ενός άλλου, που ψηφίστηκε πιθανόν την ίδια ημέρα (IG I² 91), το οποίο αρχίζει:

Προξένιδῳ Προξένω τῷ Κινδιῷ) Ἀρχικλῆς] Ἀλαιοὺς ἐγραμμάτειν·" ἑδ[ο]ξε[ν] τῇ βολῇ καὶ τοῖς δέμοις Ἀκαμ[αν]τῆς ἐπρυτάνειν, Γ[Α]ρχικλῆς ἐ[λ]λη[ρ]αμμά[τ]ειν. Ἀντικράτης ἐ[π]ε[σ]τάτ[η]ρ[ε]ς, Δεμ[ό]στ[ρα]τος εἶπε· ἐπειδὴ εὐ ποιεῖ Προξένειδης Ἡδὲ τὸ ἀνδραγαθὸν ἐ[λ]λ[η] Ἀθηνά[ι]ος κ.τ.λ.

παρέμεινε υπό αμφισβήτηση, ώσπου ανακαλύφθηκε τυχαία στην Ακρόπολη ένα άλλο ψήφισμα (IG I² 277b15) με το προοίμιο:

[ἐπὶ] Ἀλκαῖο ἄρχοντος [ἐν]νάτῃ καὶ δεκάτῃ τῆς πρυτανείας· ἔδοξεν τῇ βολῇ καὶ τοῖς δήμοις:

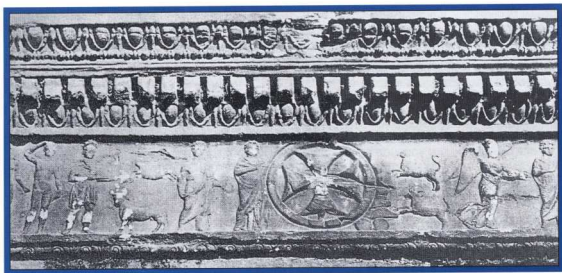
Ἀκαμαντὺς ἐπρυτάνειν, Ἀρχικλῆς Ἀλαιοῦς ἐγρ[α]μμάτειν, Διδυμῆς ἐπιστάτης, Ἀλκιβιάδης εἶπε· κ.τ.λ.

που αποκάλυψε ότι ο Ἀρχικλῆς Ἀλαιοὺς ήταν ο γραμματεὺς της βουλῆς ἐπὶ της Ακαμαντίδος πρυτανείας ἐπὶ ἀρχόντος Αλκαίου (422/1).

Λόγω της γενικής απουσίας τύπων χρονολόγησης ἀρχόντων ἀπὸ τα προοίμια αθηναϊκῶν ψηφισμάτων πριν ἀπὸ το 421/0, ἡ ἀπόδοση σε συγκεκριμένα χρόνια, ἡ ἀκόμη καὶ στὴ σωστὴ δεκαετία, πολλῶν αποφάσεων που σχετίζονται με τὴν ἀνάπτυξη τῆς αθηναϊκῆς κυριαρχίας υπῆρξε ἐξαιρετικὰ ἀμφιλεγόμενη. Πρόσφατες μελέτες τείνουν νὰ δικαιώσουν τὸν ισχυρισμὸν τοῦ H.B. Mattingly⁷ ὅτι πολλὰ ψηφίσματα που εἶχαν χρονολογηθεῖ προηγουμένως γύρω στὰ 450 π.Χ. στὴν πραγματικὴ ἀνήκουν περίπου στὸ 420 π.Χ.

Ευτυχῶς, ἀπὸ το 421/0 καὶ ἐξῆς τὸ ὄνομα τοῦ επώνυμου ἀρχοντα περιλαμβανόταν σχεδὸν πάντοτε στὰ ψηφίσματα τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου καὶ κατὰ καλὴ τύχη περιλαμβανόταν συχνὰ σε κείμενα φυλῶν καὶ δήμων καὶ ἀκόμη καὶ ἰδιωτικῶν οργανισμῶν. Ἐτσι μπορούμε συνήθως νὰ εἰμαστε βέβαιοι γιὰ τὴν ἀπόδοση ἐνὸς ὑστερου κλασικοῦ ἢ ἐλληνιστικοῦ ψηφίσματος στὸ ἔτος ἐνὸς συγκεκριμένου ἀρχοντα, ἐφόσον τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχοντα ἀναφερόταν καὶ σῶζεται ἀκόμη στὴν πέτρα. Φυσικὰ, ὁμως, ἡ ἀπόδοση τοῦ ονόματος τοῦ ἐν λόγω ἀρχοντα στὸ σωστὸ ἔτος προ Χριστοῦ ἢ μετὰ Χριστόν μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ δύσκολη, ἀν ὅχι ἀδύνατη, ἀν δὲν ἔχουμε σαφεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴ σχετικὴ καὶ ἀπόλυτὴ χρονολογία τοῦ καταλόγου τῶν ἀρχόντων.

Πῶς υπολόγιζαν οἱ κάτοικοι μιᾶς ἐλληνικῆς πόλης τὰ ἐτη; Περιοδικὰ ἀνεγείρονταν μιὰ ἐπιγραφὴ με κατάλογο τῶν επώνυμων ἀξιωματῶν που εἶχαν υπηρετήσει. ΓΙΑ παράδειγμα, στὴ Μίλητο ἀνεγείρονταν μακροσκελεῖς κατάλογοι ἐτήσιων στεφανηφόρων, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς οὗσιους ἔχουν σωθεῖ σχεδὸν ἀκέραιοι, ὥστε νὰ μπορούμε νὰ ἀνασυστήσουμε σχεδὸν τὸν πλῆρη κατάλογό τους ἀπὸ 525/4 π.Χ. μέχρι το 31/2 μετὰ Χριστόν⁸. Καὶ στὸ Ταυρομένιον



της Σικελίας σώζεται ένας εκτενής κατάλογος που καλύπτει σχεδόν 100 χρόνια με ζεύγη στρατηγών και με τους επώνυμους αξιωματούχους κατά την εποχή των οποίων υπηρέτησαν (IG XIV, αριθμ. 421). Στην Αθήνα χαράχτηκε και στήθηκε ένας μακροσκελής κατάλογος επώνυμων αρχόντων προς το τέλος του 5ου αιώνα π.Χ. Ένας Αθηναίος πολίτης που ήθελε να ελέγξει πότε κατείχε το αξίωμα ένας συγκεκριμένος άρχων μπορούσε να μετρήσει προς τα εμπρός ή προς τα πίσω στον κατάλογο από κάποιον άρχοντα του οποίου το όνομα αναγνώριζε και του οποίου γνώριζε τη χρονολογία. Οι σύγχρονοι μελετητές θα μπορούσαν να κάνουν το ίδιο εάν ο κατάλογος είχε σωθεί ακέραιος ή έστω σχεδόν ακέραιος. Δυστυχώς όμως, πριν από πολύν καιρό ο κατάλογος έσπασε σε μικρά κομμάτια, μερικά από τα οποία ανακαλύφθηκαν στην ανασκαφή της Αγοράς που διενεργεί η Αμερικανική Σχολή⁹. Ένα από αυτά τα θραύσματα, που απαριθμεί 6 διαδοχικούς άρχοντες κατά τη δεκαετία του 520 π.Χ. είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον:

[Ὀν]ετο[ρίδες] (:) (527/6 π.Χ.), [Η]ιππίας (526/5 π.Χ.), [Κ]λεισθένης (525/4 π.Χ.), [Μ]ιλτιάδης (524/3 π.Χ.), [Κα]λλιάδης (523/2 π.Χ.), [Πεισ]ίστρατος (:) (522/1 π.Χ.)

Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασέυς (*Ρωμαϊκή Ἀρχαιολογία*, 7.3.1) λέει ότι ο Μιλτιάδης (ἢ Μαραθωνομάχος) ήταν ο άρχων των Αθηνών κατά την 64η Ολυμπιάδα (524/3 π.Χ.), πράγμα που προσδιορίζει τα έτη των άμεσων προκατόχων και των διαδόχων του. Ο [Η]ιππίας πρέπει να είναι ένας από τους διαδοχόμενους γιους του τυράννου Πεισιστράτου και ο επώνυμος άρχων [Πεισ]ίστρατος (:) (εάν το όνομά του αποκαταστήθηκε σωστά εδώ) ήταν καθ' ύποθεση ένας σκόνη συγγενής του τυράννου, είτε εγγονός του από τον γιο του Ιππία, ή ίσως εγγονός του από μία από τις κόρες του. Η παράδοση εμφάνισης του [Κ]λεισθένη (ή, του μελλοντικού ελευθερωτή και μεταρρυθμιστή του αθηναϊκού συντάγματος, ως επώνυμου άρχοντα των Αθηνών άμέσως μετά τον [Η]ιππία, αποκάλυψε ότι οι Αλκιμαωνίδες δεν ζούσαν συνεχώς σε εξορία κατά την περίοδο της τυραννίας των Πεισιστρα-

τιδών και ότι η πολιτική ιστορία των Αθηνών, κατά την περίοδο αυτή, πρέπει να ήταν πολύ πιο περίπλοκη από όσο πιστευόταν όταν υπήρχαν μόνο οι διηγήσεις του Ηροδότου και του Θουκυδίδη. Είναι μεγάλο ατύχημα που αυτό το πολύτιμο ιστορικό τεκμήριο καταστράφηκε, αλλά μπορούμε να ελπίζουμε ότι κι άλλα αποσπάσματα θα ανακαλυφθούν κάποια ημέρα σε μελλοντικές ανασκαφές στην Αγορά.

Με τη βοήθεια ενός τέτοιου καταλόγου άρχοντων η χρονολόγηση γεγονότων σε συγκεκριμένα έτη είναι σήμερα εξίσου εύκολη όσο ήταν κατά την κλασική αρχαιότητα. Για την περίοδο από το 480/79 π.Χ. μέχρι το 302/1 π.Χ. έχουμε την εξαιρετική τύχη να διαθέτουμε τον κατάλογο των επώνυμων άρχοντων των Αθηνών, που συσχετίζονται κάθε τέσσερα χρόνια με μια αριθμημένη τέλεση των Ολυμπιακών αγώνων, στα βιβλία 11-20 της παγκόσμιας ιστορίας του Διοδώρου του Σικελιώτη. Ο κατάλογος αυτός μπορεί να επεκταθεί μέχρι το 292/1 με τη βοήθεια του καταλόγου των επώνυμων άρχοντων στον στο *Περί Δεινάρχου* βιβλίο του Διονυσίου του Αλικαρνασέυς. Στη συνέχεια όμως, ο σύγχρονος μελετητής έρχεται αντιμέτωπος με την ανάγκη ανασύστασης του καταλόγου των Αθηναίων άρχοντων από σχετικά λίγα σπαράγματα επιγραφικών μαρτυριών με λιγοστές διάσπαρτες φιλολογικές μαρτυρίες που αποδίδουν μερικές θητείες άρχοντων σε συγκεκριμένα έτη. Κατά συνέπεια, όλοι σχεδόν οι μελετητές του 19ου αιώνα που μελέτησαν τον κατάλογο των άρχοντων δυσκολεύτηκαν πολύ να κάνουν κάποια πρόοδο. Ευτυχώς κατά τον 20ό αιώνα σημειώθηκε μεγάλη πρόοδος χάρη στη βοήθεια δύο κύκλων: αενόνης του «κύκλου των γραμματέων», που κατένευε την ετήσια θητεία του κατάλογου κατά *πρωτανείαν* μεταξύ των αθηναϊκών φυλών κατά την επίσημη σειρά¹⁰, και αφετέρου του «κύκλου του Μέτωνος», που όριζε ότι κάθε αθηναϊκό έτος έπρεπε να αρχίζει στην πρώτη νέα σελήνη μετά το θερινό ηλιοστάσιο¹¹. Έτσι δημιουργήσε έναν κύκλο 19 ετών, ο οποίος περιλάμβανε: 12 κοινά έτη των 12 μηνών και 7 εμβόλιμα (ή πρόσθετα) έτη των 13 μηνών, που παρεμβάλλονταν κατά το 2ο, 5ο, 8ο, 10ο, 13ο, 16ο και 18ο έτος κάθε κύκλου. (Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να βρει σύ-

ντομες περιγραφές των δύο αυτών κύκλων στο παράρτημα αυτού του άρθρου.) Χρησιμοποιώντας αυτούς τους δύο κύκλους μαζί, αντί να ευνοώ υπερβολικά τον ένα και να παραμελώ τον άλλο, μπόρεσα πρόσφατα να τοποθετήσω την ανασύσταση του αθηναϊκού καταλόγου των αρχόντων της ελληνιστικής περιόδου σε πολύ στερεότερη βάση από όσο προηγούμενες¹². Όπως αποδεικνύεται, με λίγες εξαιρέσεις σε περιόδους πολιτικής αναταραχής που μαρτυρείται από τη διακοπή του κύκλου των γραμματέων, το αθηναϊκό ημερολόγιο ακολουθούσε πιστά το πρότυπο του Μέτωνος της κυκλικής παρεμβολής, τουλάχιστον από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. μέχρι τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

Θεωρητικά οι μήνες του πολιτικού ημερολογίου των αρχαίων Αθηναίων, όπως και των άλλων ελληνικών πόλεων, ακολουθούσαν στενά τους φυσικούς σεληνιακούς μήνες. Στον 2ο λόγο του κατά του Ουέρρη, του άρπαγα κυβερνήτη της Σικελίας, ο Κικέρων παρατήρησε (2.129) ότι οι Έλληνες συντάμεναν, και μερικές φορές παρέτειναν, τους μήνες τους κατά μία ή το πολύ δύο ημέρες. Από τον 17ο αιώνα οι μελετητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι πολιτικοί μήνες των ελληνικών πόλεων ακολουθούσαν την κίνηση της σεληνής και επομένως είχαν διάρκεια 29 ή 30 ημερών, εκτός από την περιστασιακή παράλειψη ή παρεμβολή μιας ή, το πολύ, δύο ημερών για τη διόρθωση κάποιας απόκλισης από την κίνηση της σεληνής. Αν και αυτή ήταν ασφαλώς η πλέον κοινή πρακτική, επιγραφές που ανακαλύφθηκαν αποκάλυψαν ότι ήταν δυνατές πολύ μεγαλύτερες αποκλίσεις από όσο υποστηρίζει ο Κικέρων, όπως εξηγήθηκε σαφώς για πρώτη φορά από τους W.K. Pritchett και Otto Neugebauer στο κλασικό βιβλίο τους *The Calendars of Athens* (Harvard U.P., 1947). Η επιβεβαίωση των επιχειρημάτων τους ήρθε λίγο αργότερα με τη δημοσίευση, το 1954, ενός ψηφίσματος από το έτος του άρχοντος Πυθαράτου (271/0 π.Χ.), που ανακαλύφθηκε στην Αγορά το 1947:

Agora XVI, αριθ. 188 = W.B. Dinsmoor, *Hesperia* 23 (1954), σσ. 296-312 (αριθμ. 183)

ἐπὶ Πυθαράτου ἀρχοντος ἐπὶ τῆς Λεωντίδας[ς] [ἐ]ν-ἀ-

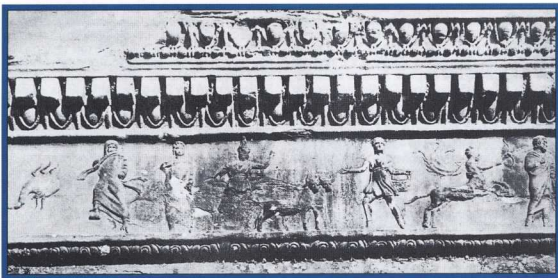
τῆς πρυτανείας, ἥτις Ἰσθγόρος Ἰσοκράτους[ς] [Κ]-εραλῆθεν ἐγραμμάτευεν Ἐλαφβολιώνος[ς] [ἐ]ν-ἀτει ἰσταμένου τετάρτης ἐμβολίμου, ἐβδόμῃμει καὶ εὐδόσει τῆς πρυτανείας ἐκούσῃ α' κ.τ.λ.

Η φράση Ἐλαφβολιώνος[ς] [ἐ]ν-ἀτει ἰσταμένου τετάρτης ἐμβολίμου χαρακτηρίζει την 4η διαδοχικά ημέρα που παρεμβάλλεται μετά την 9η ημέρα του Ελαφβολιώνος, που θα ακολουθούσε κανονικά η 10η ημέρα του Ελαφβολιώνος κατά την οποία άρχιζε η διονυσιακή εορτή. Ο λόγος αυτής της διακοπής της κανονικής προόδου των ημερών πρέπει να πηγάζει από την επιθυμία αναβολής της έναρξης της διονυσιακής εορτής. Ίσως κάποιοι ξένοι επισήμοι που είχαν ανακοινώσει την πρόθεσή τους να παραστούν στην εορτή δεν είχαν φθάσει ακόμη, ή ίσως η προετοιμασία της εορτής είχε καθυστερήσει κατά μερικές ημέρες σε σχέση με το πρόγραμμα. Λίγο μετά τη λήξη της εορτής, αλλά ασφαλώς πριν από το τέλος του έτους, θα καταργούνταν ημέρες ώστε το έτος του άρχοντα να περιλάβει τον σωστό αριθμό ημερών και να λήξει στον ορθό χρόνο.

Η Αθήνα δεν ήταν η μόνη που εφάρμοζε αυτή την πρακτική. Για παράδειγμα (IG XII, τεύχος 9, αριθμός 207), ένας νόμος που χρονολογείται περίπου στο 290 π.Χ. και ρυθμίζει την απασχόληση διονυσιακών τεχνιτών από 4 πόλεις της Εύβοιας, την Κάροστο, την Ερέτρια, τη Χαλκίδα και την Ιστιαία, σε ένα άρθρο *ὕπερ ἐμβολίων ημερών* (στίχοι 27-28) αναφέρει ότι κάθε πόλη επιτρέπεται να παρεμβάλλει μέχρι 3 ημέρες (ἐξέειν αὐτοῖς ἐνβαλεῖσθαι μέχρι ἡμερῶν τριῶν) ώστε οι διονυσιακοί τεχνίτες να μπορούν να βρίσκονται για μια εορτή σε καθενία από τις 4 πόλεις τις ημέρες που ορίζονταν στην προηγούμενη παράγραφο. Αργότερα, από το ίδιο έτος μπορούσε να αφαιρεθεί ίσος αριθμός ημερών από το ημερολόγιο.

Μια τέτοια ελευθερία του πολιτικού ημερολογίου, με την παρεμβολή ημερών, θα είχε ως αποτέλεσμα την τέλεση μιας εορτής σε ημέρα διαφορετική από εκείνη που ήταν αφιερωμένη στον θεό σύμφωνα με το φυσικό σεληνιακό ημερολόγιο. Ένα τέτοιο «παιχνίδι» με το ημερολό-

9-16. Από την αρχαία ζωφόρο της μικρής Μητρόπολης Αθηνών: ημερολογιακών και αστρολογικών δεδομένων.



γιο κρύβεται πίσω από το παράπονο της Σελήνης στις Νεφέλες του Αριστοφάνους (στίχοι 606-626), ότι οι Αθηναίοι δεν υπολογίζουν σωστά τις ημέρες τους σύμφωνα με τη σελήνη, αλλά τις προσθαφαιρούν ώστε οι εορτές να μη γίνονται τις σωστές ημέρες (σύμφωνα με τους θεούς) και τα δικαστήρια να είναι απασχολημένα όταν οι Αθηναίοι θα έπρεπε να γιορτάζουν.

Κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. οι Αθηναίοι παρακολουθούσαν τις διαφορές μεταξύ του ημερολογίου του άρχοντος, του φυσικού σεληνιακού ημερολογίου και του πρυτανικού ημερολογίου. Μερικές φορές αναφέρονται τριπλές ημερομηνίες στο καθιερωμένο προοίμιο ενός ψηφίσματος, πράγμα που δείχνει ότι το ημερολόγιο του άρχοντος υστερούσε κατά πολύ από το σεληνιακό. Όλα τα προόimia που ακολουθούν ανάγονται σε κοινά έτη διάρκειας 12 μηνών κατά την περίοδο των 12 φυλών· γι' αυτό και οι ημέρες των πρυτανειών πρέπει να αντιστοιχούν αρκετά με τις ημέρες του σεληνιακού ημερολογίου:

Agora XV, αρ.β. 238 = IG II* 967

[ἐπὶ] Μητροφάνου ἀρχοντος ἐπὶ τῆς Ἀκαμαντίδος δεκάτης πρυτανείας, ἥ ἐπιγενῆς Μοσχίωνος Λαμπρέως ἐγραμμάτευεν· ἀντιγραφεὺς Δημοκράτης Δημοκράτου Κυδαθηναίης· Ἐλαφβολιώνος [δ] ἐνάτει μετ' εἰκάδας κατ' ἀρχοντα, κατὰ θεὸν [δ] ἐ Μουνιχίωνος δωδεκάτῃ, δωδεκάτει τῆς πρυτανείας· ἐκκλησία κυρία ἐν τῷ θεάτρῳ· κ.τ.λ.

Αυτό ταυτίζει την 9η ημέρα μετά τις εἰκάδες (= τις εικοσάδες, που υπολογίζονται προς τα πίσω από το τέλος του μηνός, δηλαδή την 22η ημέρα) του Ελαφβολιώνος (του 9ου μηνός) στο ημερολόγιο του άρχοντος, με την 12η ημέρα του Μουνιχίωνος (του 10ου μηνός) στο φυσικό σεληνιακό ημερολόγιο και την 12η ημέρα της 10ης πρυτανείας. Το ημερολόγιο του άρχοντος υστερούσε κατά 20 περίπου ημέρες από το φυσικό σεληνιακό ημερολόγιο.

IG II* 946: Pritchett and Neugebauer, *The Calendars of Athens* (1947), σσ. 15, 85.

ἐπὶ Ἀγαυῷ ἀρχοντος ἐπὶ τῇ [ς] - - - - - ἰβος ἐνάτης πρυτανείας, ἥ Ἡρακλέων Ναννιάκου Εὐπυρίδης

ἐγραμμάτευεν· Ἀνθεστηριώνος δευτέρῃ μετ' εἰκάδας, κατὰ θεὸν δὲ Ἐλαφβολιώνος τετρατῇ μετ' εἰκάδας, ἐβδόμῃ καὶ εἰκοστῇ τῆς πρυτανείας· ἐκκλησία ἐμ Πειραιεῖ· κ.τ.λ.

Το απόσπασμα αυτό, όπως αποκαταστάθηκε, ταυτίζει την 2η ημέρα «μετά τις εἰκάδες» (που υπολογίζονται μετρώοντας προς τα πίσω από το τέλος του μηνός, δηλ. την 29η ημέρα) του Ανθεστηριώνος (του 8ου μηνός) με την 4η ημέρα «μετά τις εἰκάδες» (δηλ. την 27η ημέρα) του Ελαφβολιώνος (του 9ου μηνός) στο φυσικό σεληνιακό ημερολόγιο και με την 27η ημέρα της 9ης πρυτανείας. Το ημερολόγιο του άρχοντος υστερούσε κατά 28 περίπου ημέρες από το φυσικό σεληνιακό ημερολόγιο.

IG II* 947, στίχοι 9 επ.

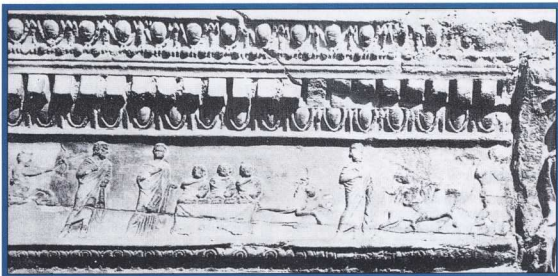
[ἐπὶ Ἀγαυῷ] ἀρχοντος ἐπὶ τῇ [ς] - - - - - ὁς] ἐνδεκάτης πρυτανείας [ἐ] [Ἡρακλέων Ναννιάκου Εὐπυρίδης ἐγραμμάτευεν· Μουνιχίωνος [δ] [δωδεκάτῃ] [κατὰ θεὸν δὲ] Θοαργηλίωνος [δ] [δωδεκάτῃ] [κατὰ τῇ] [ς] πρυτανείας·] ἐκκλησία κυρία ἐν τῷ θεάτρῳ· κ.τ.λ.

Το απόσπασμα αυτό, όπως αποκαταστάθηκε, ταυτίζει την 12η ημέρα του Μουνιχίωνος (του 10ου μηνός) με την 12η ημέρα του Θοαργηλίωνος (του 11ου μηνός) στο φυσικό σεληνιακό ημερολόγιο και με την 12η ημέρα της 11ης πρυτανείας. Το ημερολόγιο του άρχοντος υστερούσε κατά έναν ολόκληρο μήνα από το φυσικό σεληνιακό ημερολόγιο.

Ακόμη μεγαλύτερη απόκλιση από το φυσικό σεληνιακό ημερολόγιο απαντά σε ψηφίσματα από την Τανάγρα της Βοιωτίας (IG VII 517):

Ἀριστοκλῆδα ἀρχοντος, μείνους Θουῦ νευμεινίη, κατὰ δὲ τὸν θινὸν Ὀμολῶν εὐσεβέκατῃ, ἐπεσφάριδε Ἀγάραχος. Εὐνόστος Μελτιανὸς ἔλεξε· κ.τ.λ.

Το απόσπασμα αυτό ταυτίζει τη νευμεινία (την πρώτη ημέρα) του μηνός Θουίου στο ημερολόγιο του άρχοντος με την 11η ημέρα του Ὀμολώου στο φυσικό σεληνιακό ημερολόγιο. Αφού ο μήνας Θουίος προηγούνταν του Ὀμολώου, το ημερολόγιο του άρχοντος υστε-



11. Ασσυριακό θράσυμα από οστέινο πρίσμα που χρησίμευε στον υπολογισμό των ωρών καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου, θεός αι. π.Χ. Βρετανικό Μουσείο.

ρούσε κατά 40 ημέρες από το φυσικό σεληνιακό ημερολόγιο!

Μαρτυρίες για μια ακόμη πιο εκπληκτική απόκλιση του ημερολογίου μιας ελληνικής πόλης από τη συνήθη πρακτική απαντούν σε έναν κατάλογο νικητών αθλητικών αγώνων στη Σάμο, που αναδημοσιεύθηκε πρόσφατα με την προσθήκη ενός σημαντικού νέου αποσπάσματος¹³. Η επιγραφή αυτή φαίνεται να δείχνει ότι σε ένα έτος υπήρχαν, εκτός από τους κανονικούς 12 μήνες, 4 εμβόλιμοι μήνες, ενώ σε ένα σεληνιο-ηλιακό ημερολόγιο, που δεν αποκλίνει από τις εποχές, δεν θα έπρεπε να υπάρχουν ποτέ εμβόλιμοι μήνες περισσότεροι του ενός σε ένα δεδομένο έτος. Το μοναδικό παράλληλο ενός τόσο ασυνήθιστου γεγονότος που γνωρίζω είναι η κατ' εξαίρεση παρεμβολή, από τον Ιούλιο Καίσαρα, 3 εμβολίων μηνών, με 90 συνολικά ημέρες, στο ρωμαϊκό έτος 46 π.Χ. για τη διόρθωση του μεγάλου σφάλματος που είχε εισαχθεί στο ρωμαϊκό πολιτικό ημερολόγιο από την έλλειψη παρεμβολής μετά το 52 π.Χ. Ίσως το ημερολόγιο της Σάμου είχε αποκλίνει αισθητά από τις εποχές πριν από το έτος αυτής της πολύ αιγινιατικής επιγραφής.

Συνυψίζοντας, τα ημερολόγια που χρησιμοποιούν στην αρχαία Αθήνα και σε άλλες αρχαίες ελληνικές πόλεις διέφεραν πολύ από το σύγχρονο ημερολόγιο. Τα έτη δεν χαρακτηρίζονταν με αριθμούς μετρούμενους από μία μακριτή εποχή, αλλά με το όνομα ή τα ονόματα των ανδρών που κατείχαν το αξίωμα κάθε χρόνο. Όπως το αρχαίο βαβυλωνιακό ημερολόγιο και το αρχαίο και σύγχρονο κινεζικό, το αρχαίο ελληνικό ημερολόγιο ήταν σεληνιο-ηλιακό με μήνες που υποτίθεται ότι παρακολουθούσαν τις φάσεις της σεληνης και έναν εμβόλιο μήνα που προστίθεται 7 φορές σε διάστημα 19 ετών για να εμποδίσει τους μήνες του ημερολογίου να ολισθήσουν από τη σωστή τους θέση στις εποχές. Κάθε ελληνική πόλη είχε δικές της ονομασίες για τους μήνες, πράγμα που δυσκόλευε πολύ τον καθορισμό μιας ημερομηνίας με τρόπο που να είναι σαφής για τους κατοίκους δύο ή περισσότερων πόλεων. Και το ένα εντυπωσιακό είναι ότι τα αρχαία ελληνικά ημερολόγια ήταν «ελαστικά»: οι πολίτες μιας αρχαίας ελληνικής πόλης μπορούσαν να αποφασίσουν να καθυστερήσουν την πρόδο του πολιτικού ημερολογίου τους με την προσθήκη εμβολίων ημερών, εάν οι προετοιμασίες τους για μια γιορτή καθυστερούσαν. Τα πλέονεκμηχία ενός τέτοιου ελαστικού ημερολογίου, κατ' αντιδιαστολή προς το άκαμπτο ημερολόγιο που κληρονομήσαμε από τους Ρωμαίους, μπορεί να γίνουν φανερά κατά τις πυρρετικές ημέρες πριν από την Ολυμπιάδα το καλοκαίρι του 2004.

JDMORGAN@UDELEDU

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Για να δείξουμε τα ζητήματα που προκύπτουν στην ανασύσταση του καταλόγου των Αθηναίων αρχόντων κατά την Ελληνιστική περίοδο, ως εξετάσουμε τους πρώτους στίχους δύο τυπικών αθηναϊκών ψηφισμάτων της περιόδου αυτής. Το πρώτο είναι το IG II² 661:



[ἐπὶ] Μενεκλέους ἀρχοντος ἐπὶ τῆς Πανδιονίδ[ος] ὁ[γ]γίδης πρυτανείας, ἥι Θεόδωρος Λυσίθεος [Τρι]-[χ]α[ρ]μήσιος ἐγραμμάτευσεν Ἀντιστηριῶν[ος] ἔδειε καὶ νέαι· ἐκκλησία· τῶν προέδρων ἐπεψηφίσεν ... διορισ Ναισιμάχου Εὐδονομεῖς καὶ συμ[μ]ερόδρ[ον]ον ἔδοξεν τῶι δήμῳ· Καλλίστρατος Γλαύκωνος Κροστίδης εἶπεν· περὶ ὧν ἀπαγγέλλουσιν οἱ ἐπιμεληταὶ τῶν μωστηρίων κ.τ.λ.

Μετά το 365 π.Χ. περίπου, ο γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν υπηρετοῦσε ολόκληρο το χρόνο. Επὶ ἀρχοντος Μενεκλέους, ο γραμματεὺς ἦταν ἀπὸ το δῆμο Τρικόρουθο, που ἀνήκε στην Αἰαντιδα φυλὴ, την 11η φυλὴ κατὰ την ἐπίσημη σειρά.

Το δεύτερο ψηφισμα είναι το IG II² 665, στο οποίο ο Stephen V. Tracy (*Hesperia* 57 (1988), 306-7) πρόσθεσε πρόσφατα ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα:

[ἐπὶ] Νικίου ἀρχοντος [Οτρυνέ]ως ἐπὶ τῆς Ἀκαμαντιδος τρίτ[ης] πρυτανείας, ἥι Ἰσοκράτης Ἰσοκράτους Ἀντιστηρίων ἐγραμμάτευσεν Βοηδρομιῶ[ν]ος ἔκλειε μετ' εὐκάδας, ἔκλειε καὶ εὐδιστοίτ[η]ς πρυτανείας· ἐκκλησία· τῶν προέδρων ἐπεψηφίσεν Λεωκράτης Λεωστράτου Οἰβ[υ]αῖος καὶ συμ[μ]ερόδρ[ον]ον ἔδοξεν τῶι βουλεὶ καὶ τῶι δήμῳ· ὡ[ς] ἡστρατος Μονισακού Περ[ι]γα[ρ]σίην εἶπεν· ἐπειδὴ οἱ ἔφηρηβ[οι] οἱ ἔφηρηβ[οι] αὐτες ἐπὶ Μεν[ε]κλέους ἀρχοντος παύ[ε]ται κατ' ἐ[κ]λογος τὴν πόλιν διέμεν[αν] πάντες εὐταστάου[ν]τες κ.τ.λ.

Το ψηφισμα αυτό, που εγκρίθηκε ἐπὶ ἀρχοντος Νικίου τοῦ δήμου Οτρυνέων, ἐπαινεῖ τοὺς πρώην ἐφηβους τῆς θητείας τοῦ ἀρχοντος Μενεκλέους για τὴς καλὰς υπηρεσίας τοὺς. Εἶναι, επομένως, λογικὸ να συμπεραίνουμε ὅτι ο Μενεκλὴς δεν ἦταν ἀπλῶς προκάτοχος ἀλλὰ ο ἀμέσως προκάτοχος τοῦ Νικίου Οτρυνέως. Κατὰ τὸ ἔτος τῆς θητείας τοῦ Νικίου Οτρυνέως, ο γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν ἦταν ἀπὸ τὸ δῆμο Ἀλωπεκῆς, ποὺ ἀνήκε στην Ἀντιοχίδα φυλὴ, τὴν 12η φυλὴ κατὰ την ἐπίσημη σειρά — μιὰ θέση μετὰ τὴ φυλὴ τοῦ γραμματέως κατὰ πρυτανείαν στο προηγούμενο ψηφισμα τοῦ προηγούμενου ἔτους.

Το 1898 ο William Scott Ferguson, που ήταν τότε 23χρονος κορνεττοκόπος φοιτητής του Πανεπιστημίου Cornell, μελετούσε ένα σχετικά εξεζητημένο θέμα: τους κανόνες που καθόριζαν την εκλογή του γραμματέως της βουλής, που ονομάστηκε αργότερα *γραμματεύς κατά πρυτανείαν*. Ο Ferguson διαπίστωσε ότι έως το 365 π.Χ., οπότε ο *γραμματεύς* υπηρετούσε κατά τη διάρκεια μιας πρυτανείας [δηλαδή μόνο για 35-39 μέρες], δεν εκλεγόταν ποτέ από τη φυλή που κατείχε την πρυτανεία. Μετά το 365, οπότε ο *γραμματεύς* κατά *πρυτανείαν* υπηρετούσε επί ένα έτος, αναπόφευκτα ή θητεία του θα συνέπιπτε κάποιον μήνα με τη θητεία της πρυτανείας της φυλής του [η οποία διαρκούσε πάντοτε 35-39 μέρες]. Μελετώντας τους γνωστούς γραμματείς από το δεύτερο ήμισυ του 4ου αιώνα π.Χ., όταν ο κατάλογος των αρχόντων είχε οριστικοποιηθεί προ πολλού, ο Ferguson αναγνώρισε ότι, μετά από το 350 π.Χ. περίπου, ο *γραμματεύς* κατά *πρυτανείαν* επιλεγόταν περιοδικά από κάθε αθηναϊκή φυλή κατά την επίσημη σειρά τους. Επομένως, μετά από το 300 π.Χ. περίπου, οπότε ο κατάλογος των αρχόντων ήταν πολύ λιγότερο γνωστός, μία έγκυρη ανασύσταση του καταλόγου των Αθηναίων αρχόντων θα έπρεπε να τηρεί τον «νόμο του Ferguson», ότι οι φυλές των *γραμματέων* κατά *πρυτανείαν* έπρεπε να ακολουθούν ένα κυκλικό [περιοδικό] πρότυπο, με περιοδικότητα που προσδιοριζόταν από τον αριθμό των αθηναϊκών φυλών¹⁴. Αυτή η παρατήρηση είχε ως αποτέλεσμα, ένα φοβερό πρόβλημα να αναχθεί σε θέμα πολύ ευκολότερα αντιμετώπιζόμενο.

Μεταγενέστερες ανακαλύψεις και αναλύσεις κατά τις επόμενες δεκαετίες επιβεβαίωσαν σε μεγάλο βαθμό την εγκυρότητα της βασικής αρχής του Ferguson: με ελάχιστες, σπάνιες εξαιρέσεις σε εποχές πολιτικής αναταραχής, οι Αθηναίοι τηρούσαν τον κύκλο των γραμματέων σε ολόκληρη την Ελληνιστική περίοδο. Το συμπέρασμα του Ferguson επεκτάθηκε από τον James Notopoulos στη Ρωμαϊκή περίοδο, ιδίως τον 2ο αιώνα μετά Χριστόν, όπου ο αριθμός των σωζόμενων επιγραφών είναι πολύ μεγαλύτερος από ό, τι κατά τον προηγούμενο αιώνα¹⁵.

Καθώς αναγνωρίζονταν ολοένα και περισσότερο η σημασία της ανακάλυψης του Ferguson για τον κύκλο των γραμματέων, δινόταν ολοένα και μικρότερη προσοχή στην πιθανότητα εξαγωγής χρήσιμων μαρτυριών από τα ημερολογιακά στοιχεία κάθε προοίμιου ψηφίσματος. Οι Αθηναίοι, όπως και όλα σχεδόν τα άλλα ελληνικά κράτη και οι αρχαίοι Βαβυλώνιοι και οι αρχαίοι και οι σύγχρονοι Κινέζοι, χρησιμοποιούσαν ένα σεληνο-ηλιακό ημερολόγιο, στο οποίο οι μήνες του πολιτικού ημερολογίου υποτίθεται ότι συμβαδίζαν με τους φυσικούς σεληνιακούς μήνες. Το αθηναϊκό έτος διαρκούσε από το «μεσοκαλοκαίριο» του ενός έτους μέχρι το «μεσοκαλοκαίριο» του επόμενου. Τα ονόματα των 12 μηνών κατά σειρά ήταν *Εκατομβαιών, Μεταγεινιών, Βοηδρομιών, Πυανοψιών, Μαιμακτηριών, Ποσειδεών, Γαμηλιών, Ανθεστηριών, Ελαφηβολιών, Μουνιχίων, Θαργηλιών, Σκироφοριών*. Επειδή ένας φυσικός σεληνιακός μήνας διαρκεί κατά μέσο όρο 29,53059 ημέρες, 12 σεληνιακοί μήνες μέσης διάρκειας περιλαμβάνουν

354,3671 ημέρες, δηλαδή 10,8751 ημέρες λιγότερες από ένα ηλιακό έτος 365,2422 ημερών. Επομένως ήταν απαραίτητο να προστεθούν οι Αθηναίοι κατά διαστήματα στο έτος έναν 13ο μήνα που ονομαζόταν *εμβόλιμος μην*, συνήθως μετά τον Εκατομβαιώνα ή τον Ποσειδεώνα, ώστε το πολιτικό ημερολόγιό τους να μην αποκλίνει πάρα πολύ σε σχέση με τις εποχές. Επειδή 10,8751 ημέρες είναι περίπου 1/3 ενός σεληνιακού μήνα, πολύ «γονδρικά» ένας εμβόλιμος μήνας πρέπει να προστίθεται κάθε 3 χρόνια. Ακριβέστερα, ένας εμβόλιμος μήνας θα πρέπει να προστίθεται 3 φορές μέσα σε 8 χρόνια, δίνοντας μία οκταετηρίδα, ή ακόμη ακριβέστερα 7 φορές σε διάστημα 19 ετών, δίνοντας μία *εννεακαιδεκαετηρίδα*, στην οποία η διαφορά μεταξύ των 235 μέσων σεληνιακών μηνών και των 19 ηλιακών ετών είναι μόνο 2 ώρες. Αυτή η εκπληκτικά στενή προσέγγιση ανακαλύφθηκε από τους Βαβυλωνίους αστρονόμους στις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα¹⁶, και αργότερα, επί άρχοντος Αψευδούς (433/2 π.Χ.), ανακοινώθηκε στους Αθηναίους από τον αστρονόμο Μέτων (Διόδωρος 12.36) που παρατηρούσε τα ηλιοστάσια από το λόφο του Λυκαβηττού. Η *εννεακαιδεκαετηρίς* του Μέτωνος άρχισε την 13η ημέρα του Σκироφοριώνος, την ημέρα κατά την οποία έφεπτε το ηλιοστάσιο το καλοκαίρι του 432 π.Χ. Ο Διόδωρος αναφέρει στη συνέχεια ότι, ως την εποχή του, οι περισσότεροι Έλληνες, χρησιμοποιώντας την *εννεακαιδεκαετηρίδα*, δεν αποκλίνουν από την αλήθεια: *διό μέχρι των καθ' ημάς χρόνων οι πλείστοι των Ελλήνων χρώμενοι τη εννεακαιδεκαετηρίδι ού διαφεύδονται τής αληθείας*. Εκτεταμένες επιγραφικές μαρτυρίες δείχνουν ότι η *εννεακαιδεκαετηρίς* του Μέτωνος χρησιμοποιήθηκε για τη ρύθμιση του ημερολογίου των Δελφών κατά τον 2ο αιώνα π.Χ.¹⁷ (και ίσως και σε προηγούμενους αιώνες) και κάποια περίοδος, καθ' υπόθεση η *εννεακαιδεκαετηρίς* του Μέτωνος, χρησιμοποιούνταν συνήθως για τη ρύθμιση του ημερολογίου της Λακεδαιμόνως κατά τον 3ο αιώνα π.Χ., αν και ο Πλούταρχος (Άγρις 16) καταγράφει ότι ένας 13ος μήνας προστέθηκε εκτός σειράς σε μια περίοδο πολιτικής αναταραχής.

Στα μέσα του 4ου αιώνα ο φιλόσοφος Πλάτων, εκθέτοντας τους ιδανικούς νόμους του για μία νέα πόλη, παρατηρεί παρεπιπτόντως ότι οι νέοι αξιωματούχοι αναλαμβάνουν το αξίωμά τους κατά την αρχή του έτους μετά το θερινό ηλιοστάσιο με τον επόμενο μήνα: *ἐπειδὴν μέλλῃ νέος ἐνιαυτός μετὰ θερινῆς τροπῆς τῷ ἐπὶ οὐτῷ μηνὶ γίνεσθαι (Νόμοι, 6, 767c)*. Δεν είναι αμέσως σαφές κατά πόσον αυτός ο κανόνας ανταποκρινόταν στην τρέχουσα αθηναϊκή πρακτική, επειδή οι *Νόμοι* είναι εξαιρετικά θεωρητική πραγματεία. Εάν οι Αθηναίοι ακολουθούσαν πιστά αυτό τον κανόνα, θα προκαλούσε αυτομάτως μία *εννεακαιδεκαετηρίδα* 12 κοινών και 7 εμβόλιμων ετών, με παρεμβολές κατά το 2ο, 5ο, 8ο, 10ο, 13ο, 16ο και 18ο έτος κάθε *εννεακαιδεκαετηρίδας*, οπότε κατά συνθήκη το 432/1 π.Χ. ταυτίζεται με το 10 έτος του του κύκλου. Ας εξετάσουμε τον παρακάτω πίνακα των ημερομηνιών (στο Ιουλιανό ημερολόγιο) των πρώτων νέων σεληνίων μετά το θερινό ηλιοστάσιο στις δύο διαδοχικές *εννεακαιδεκαετηρίδες* από το 432 έως

το 414 π.Χ. και από το 413 έως το 395 π.Χ.

432: 16 Ιουλίου	413: 16 Ιουλίου
*431: 6 Ιουλίου	*412: 5 Ιουλίου
430: 24 Ιουλίου	411: 24 Ιουλίου
429: 12 Ιουλίου	410: 13 Ιουλίου
*428: 2 Ιουλίου	*409: 1 Ιουλίου
427: 20 Ιουλίου	408: 20 Ιουλίου
426: 10 Ιουλίου	407: 10 Ιουλίου
*425: 29 Ιουνίου	*406: 30 Ιουλίου
424: 18 Ιουλίου	405: 18 Ιουλίου
*423: 7 Ιουλίου	*404: 7 Ιουλίου
422: 26 Ιουλίου	403: 26 Ιουλίου
421: 14 Ιουλίου	402: 15 Ιουλίου
*420: 3 Ιουλίου	*401: 3 Ιουλίου
419: 22 Ιουλίου	400: 22 Ιουλίου
418: 11 Ιουλίου	399: 11 Ιουλίου
*417: 30 Ιουνίου	*398: 1 Ιουλίου
416: 19 Ιουλίου	397: 19 Ιουλίου
*415: 9 Ιουλίου	*396: 9 Ιουλίου
414: 28 Ιουλίου	395: 27 Ιουλίου

Τα έτη, κατά το θέρος των οποίων άρχιζε ένα εμβόλιμο έτος, σημειώνονται με αστερίσκο. Με διακρίμηση το πολύ μιας ημέρας, που προκαλείται κυρίως από την προσθήκη μιας εμβόλιμης ημέρας στο ιουλιανό ημερολόγιο κάθε 4ο έτος, η πρώτη νέα σελήνη μετά το θερινό ηλιοστάσιο συμβαίνει την ίδια ιουλιανή ημέρα όπως πριν από 19 χρόνια, και το αθηναϊκό έτος έχει την ίδια τακτική ή εμβόλιμη φύση που είχε το αντίστοιχο έτος πριν από 19 χρόνια. Επομένως η κοινή ή εμβόλιμη φύση οποιουδήποτε έτους στην *ενεακαιδεκαετηρίδα* του Μέτωνος μπορεί να προβλεφθεί εύκολα με λίγη αριθμητική.

Έστω, για παράδειγμα, το έτος 320/19 π.Χ. Για να υπολογίσουμε τον αριθμό του εντός της *ενεακαιδεκαετηρίδας* του Μέτωνος, κάνουμε τον ακόλουθο από υπολογισμό:

(i) Από το 433/2 αφαιρούμε 320/19 για να πάρουμε 113.

(ii) Διαιρούμε το 113 διά του 19 για να πάρουμε 5, με υπόλοιπο 18.

(iii) Το υπόλοιπο (18) είναι ο αριθμός αυτού του έτους στον $5 + 1 = 6ο$ μετωνικό κύκλο.

Το 18ο έτος του μετωνικού κύκλου θα πρέπει να είναι εμβόλιμο.

Το 320/19 π.Χ. ήταν το έτος της θητείας του Νεαίχμου, από την οποία σώζεται το τυποποιημένο προοίμιο ενός αθηναϊκού ψηφίσματος (IG II² 381):

ἀναγραφείς Ἀρχέδικος Ναιυκρίτου Λαμπτρείς, ἐπὶ Νεαίχμου ἀρχοῦντος ἐπὶ τῆς Ἀντιστοχίδος πέμπτης πρυτανείας, ἥ| Νεαδδμος Ἀναρχλίστης ἐγράμματ[ε]ν[ε]ν| Ποσιδεωνος ὑπέρου τ[ε]τράβ| ἐπὶ δέκα, ἐκ[έ]τη| καὶ τριακοστή| τῆ|ς πρυτανείας ἐκλογία| χ[ο]ρία| κ.τ.λ.

Η ρητή μνεία του εμβόλιμου μηνός (Ποσιδεωνος ὑπέρου) αποδεικνύει ότι το έτος του Νεαίχμου ήταν πράγματι εμβόλιμο, σύμφωνα με τη θέση του στον μετωνικό κύκλο.

Το κείμενο αυτό, όπως και τα περισσότερα άλλα αθηναϊκά ψηφίσματα από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. και έξης, δίνει όχι μόνο την ημέρα του μηνός αλλά και την ημέρα της πρυτανείας: η 14η ημέρα του Ποσιδεωνος ὑπέρου ήταν η ίδια με την 36η ημέρα της 5ης πρυτανείας. Πολλές πληροφορίες μπορούν να εξαχθούν από μία τέτοια «ημερολογιακή εξίσωση», εάν

κατανοηθεί το ημερολόγιο της πρυτανείας που χρησιμοποιούσαν οι Αθηναίοι.

Οι Αθηναίοι διαίρουσαν το έτος τους κατά το δυνατόν πιο ομοιόμορφα σε τόσες πρυτανείες όσες ήταν ο αριθμός των φυλών τους: ήταν οι 10 κλεισθένειες φυλές, που είχαν πάρει τα ονόματά τους από μυθικούς ήρωες (Ερεχθίδης, Αιγής, Πανδόνιος, Λεωντῆς, Ακαμαντῆς, Οινῆς, Κεκροπῆς, Ιπποθωντῆς, Αιαντῆς, Αντιστοχῆς), από το 508/7 έως το 308/7 π.Χ. Τότε δημιουργήθηκαν δύο νέες φυλές, η Αντιγονίς και η Δημητριάς, προς τιμήν του ελευθερωτή τους Δημητρίου του Πολιορκητή και του πατέρα του Αντίγονου του Μονόφθαλμου. Επομένως από το 307/6 έως το 223/2 π.Χ. έχουμε 12 φυλές. Τότε προστέθηκε μία νέα φυλή, η Πτολεμαῖς, προς τιμήν του βασιλέως Πτολεμαίου Γ' του Ευεργέτου· άρα από το 222/1 π.Χ. έως το 201/0 π.Χ. υπάρχουν 13 φυλές. Τότε, από θυμό κατά του Φιλίππου Ε' της Μακεδονίας, οι φυλές των προγόνων του, Αντιγονίς και Δημητριάς, καταργήθηκαν και δημιουργήθηκε μία νέα φυλή, η Αττάλῆς, προς τιμήν του βασιλέως Αττάλου Α' της Περγαμίου. Έχουμε λοιπόν 12 φυλές από το 200/199 π.Χ. έως το 122/3 μ.Χ., οπότε δημιουργήθηκε μία νέα φυλή, η Αδριανῆς, προς τιμήν του αυτοκράτορα Αδριανού. Και τέλος οι φυλές από το 123/4 μ.Χ. έγιναν πάλι 13, ως την πλήρη κατάργηση του συστήματος μετά από μερικούς αιώνες.

Γύρω στο 330 π.Χ., όταν υπήρχαν ακόμη 10 φυλές, ο συγγραφέας της *Ἀθηναίων Πολιτείας* –που αποδίδεται στον Αριστοτέλη– έγραψε (43.2) ότι οι Αθηναίοι διαίρουν ένα (κοινό) έτος 354 ημερών σε 10 πρυτανείες, με 36 ημέρες σε καθεμία από τις 4 πρώτες πρυτανείες και 35 ημέρες σε καθεμία από τις τελευταίες 6 πρυτανείες. Στο εμβόλιμο έτος υπήρχαν 30 επιπλέον ημέρες και έτσι προσθετόμεν 3 επιπλέον ημέρες σε κάθε πρυτανεία. Επομένως, σε ένα εμβόλιμο έτος, μετά τον πρώτο μήνα υπάρχει διαφορετική αντιστοίχια της ημέρας του μήνα με την ημέρα μιας πρυτανείας από ό,τι σε ένα κοινό έτος.

Για παράδειγμα, σε εξετάσουμε το προοίμιο ενός ψηφίσματος (IG II² 380) από το προηγούμενο έτος (320/19 π.Χ.):

ἀναγραφείς Ἀρχέδικος Ναιυκρίτου Λαμπτρείς,

ἐπὶ Νεαίχμου ἀρχόντος ἐπὶ τῆς Ἐρεχθίδος δευτέρης πρυτανείας, εἰ θ[ε]ραμμένης Κηφισεύς ἐγράμματα[ε]ν| Βοηδρομιώνιος ἐνδεκάτ[η]ς, μ[ε]τὰ καὶ τ[ε]τρακοστῆς τῆς πρυτανείας| κ.τ.λ.

Εδώ η 11η ημέρα του Βοηδρομιώνιος είναι η ίδια με την 31η ημέρα της 2ης πρυτανείας. Η 11η ημέρα του Βοηδρομιώνιος ήταν η $30 + 29 + 11 = 70$ η ημέρα του έτους. Σε ένα κοινό έτος, η 31η ημέρα της 2ης πρυτανείας ήταν η $36 + 31 = 67$ η ημέρα του έτους και σε ένα εμβόλιμο έτος ήταν η $39 + 31 = 70$ η ημέρα του έτους. Η τέλεια αντιστοίχια για ένα εμβόλιμο έτος, σε αντίθεση με τη διαφορά των 3 ημερών για ένα κοινό έτος, θα έδειχνε από μόνη της ότι το έτος της θητείας του Νεαίχμου ως άρχοντος ήταν έτος εμβόλιμο, ακόμη και αν δεν είχαμε το προηγούμενο ψηφίσμα (IG II² 381), με τη ρητή αναφορά του Ποσιδεωνος ὑπέρου.

Αντίστροφα, σε εξετάσουμε ένα ψηφίσμα (Αgora t. XVI, αριθμ. 102) από το επόμενο έτος, το έτος της θητείας του Απολλοδώρου (319/8 π.Χ.):

[ἐπὶ Ἀπολλοδωρίῳ ἀρχοντος ἐπ[ι τ]ῇ ἡμέρᾳ Ἀντιοχίδος ἐβδόμῃ πρυτανείᾳ καὶ ἀναγραφῆς Εὐαχάδου Ἀν[ακταίου· Ἐλαφθολιώνος δωδεκάητης, τετάρτης καὶ τριανταστής τῆς πρυτανείας· ἐλκομένης κατὰ φέρσημα βουλῆς· κ.τ.λ.]

Σ' αυτό το προοίμιο, η 12η ημέρα του Ελαφθολιώνος (του 9ου μηνός ενός κοινού έτους, η του 10ου μηνός ενός εμβόλιμου έτους) είναι η ίδια με την 34η ημέρα της 7ης πρυτανείας. Σε ένα κοινό έτος, η 12η ημέρα του Ελαφθολιώνος ήταν η $4 \times 30 + 4 \times 29 + 12 = 248$ η ημέρα του έτους και σε ένα εμβόλιμο έτος ήταν η $4 \times 30 + 4 \times 29 + 30 + 12 = 278$ η ημέρα του έτους. Σε ένα κοινό έτος, η 34η ημέρα της 7ης πρυτανείας ήταν η $4 \times 36 + 2 \times 35 + 34 = 248$ η ημέρα του έτους, και σε ένα εμβόλιμο έτος ήταν η $4 \times 39 + 2 \times 38 + 34 = 266$ η ημέρα του έτους. Η τέλεια αντιστοιχία για ένα κοινό έτος, σε αντίθεση με τη διαφορά των 12 ημερών για ένα εμβόλιμο έτος, δείχνει σαφώς ότι το έτος του Απολλοδώρου ήταν κοινό.

Η κατάσταση όμως δεν είναι τόσο ξεκάθαρη όσο την παρουσιάζει εδώ. Ας εξετάσουμε ένα άλλο ψήφισμα (IG II² 388), που χρονολογείται αργότερα, τον ίδιο μήνα αυτού του έτους:

[ἐπὶ Ἀπολλοδώρῳ ἀρχοντος καὶ ἀναγ] [ρ]αφῆς Εὐαχάδου [Ἀνακταίου, ἐπὶ τῆς] [Ἐρεχ]θίδος ὀγδοῆς πρυτανείας, ἐπὶ Φιλ[ι]δοκίμου Κρησίου ἐγραμμάτευε [ν·] Ἐλαφθολιώνος ἐνὶ καὶ νέαι, μάλιστα καὶ εὐκρίστης τῆς πρυτανείας] κ.τ.λ.

Η αποκατάσταση αυτού του προοιμίου δημιουργεί εύλογες απορίες. Εφόσον το σωζόμενο και εἰκόστη τῆς πρυτανείας] δείχνει ότι η ημέρα της 7ης πρυτανείας ήταν τουλάχιστον η 21η, το κείμενο αυτό πρέπει να ψηφίστηκε τουλάχιστον 21 ημέρες μετά το προηγούμενο ψήφισμα, που εγκρίθηκε τη 12η ημέρα του Ελαφθολιώνος και την 34η ημέρα της 7ης πρυτανείας. Όμως, η 21η ημέρα μετά από την 12η ημέρα του Ελαφθολιώνος θα ήταν κανονικά η 3η ή 4η ημέρα του Μουνιχιώνος και όχι κάποια άγνωστη ημέρα του Ελαφθολιώνος. Η λύση αυτού του παραδόξου, όπως εξηγήθηκε ωστόσο στο κύριο μέρος του άρθρου μου, είναι ότι μετά τη 12η ημέρα του Ελαφθολιώνος είχαν προστεθεί στο ημερολόγιο του άρχοντος μερικές εμβόλιμες ημέρες. Δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός αυτό. Την ίδια εποχή, την άνοιξη του 318 π.Χ., η Αθήνα βρισκόταν σε μεγάλη πολιτική αναταραχή καθώς η ολιγαρχία που είχε υποστηριχθεί από τον Αντίπατρο, τον αντιβασιλέα της Μακεδονίας που είχε πεθάνει πρόσφατα, έφθανε στο τέλος της και με προτροπή του Πολυστράχωντος οι εξόριστοι πολίτες επέστρεψαν στην Αθήνα, όπως αφηγείται ο Διόδωρος (18.55-57 και 64-67) και ο Πλούταρχος (Φωκίων, 33-37).

Η ανάγκη να ληφθεί υπόψη το ενδεχόμενο ότι το ημερολόγιο του άρχοντος είχε καθυστερήσει από την προσθήκη εμβόλιμων ημερών περιπλέκει τη χρήση ημερολογιακών εξισώσεων για να προσδιοριστεί κατά πόσον το έτος ενός συγκεκριμένου άρχοντα ήταν κοινό ή εμβόλιμο. Επομένως, η εκ μέρους μου απόδειξη του γεγονότος ότι το αθηναϊκό ημερολόγιο ακολουθούσε ένα κυκλικό πρότυπο κοινών και εμβόλιμων ετών βασίζεται σε ένα «κοσκινίσμα» σε βάθος των επι-

γραφικών μαρτυριών για την κοινή ή εμβόλιμη φύση κάθε έτους ανάλογα με το κατά πόσον οι μαρτυρίες είναι βέβαιες, εξαιρετικά πιθανές, κάπως πιθανές ή πολύ αβέβαιες. Μόλις εξακριβωθεί η ύπαρξη κυκλικού προτύπου, με τη χρήση μόνο των σχετικά λίγων περιπτώσεων όπου οι μαρτυρίες είναι βέβαιες, ο κύκλος έχει συμπληρωθεί σε μεγάλο βαθμό με τις περιττές περιπτώσεις όπου οι μαρτυρίες είναι εξαιρετικά πιθανές, οι υπόλοιπες περιπτώσεις όπου οι μαρτυρίες είναι απλώς κάπως πιθανές ή πολύ αβέβαιες μπορεί να εφαρμοστούν στο πρότυπο που εξακριβώθηκε και μερικές φαινομενικές εξαιρέσεις να αναγνωρισθούν ως απλές φαινομενικές.

Σημειώσεις

- * Η μετάφραση των δύο αποσπασμάτων των Ιστοριών του Θουκυδίδη είναι του Αναστάσιου Γεωργιοπαποδόκη, εκδ. «Κάκτος».
1. Βλέπε τα κείμενα στο Pritchard, J.B., *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton University Press, 1969.
2. Hdt.III = 217. Κάθε Η σημαίνει Ηεκατόν. Το Δ σημαίνει Δέκα. Το Π σημαίνει Πέντε.
3. Keil, J., von Premerstein, A., *Bericht über eine zweite Reise in Lydien* (Bévy 1911), αρθρ. 19.
4. Βλέπε το άρθρο του W. Kubitschek "Aera", στο Pauly και Wissowa, *Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. 1 (1894), 632-662, και πιο πρόσφατα: Samuel, A.E., *Greek and Roman Chronology* (München 1972), 245-8, στη σειρά *Handbuch der Altertumswissenschaft*.
5. Οι Ολυμπιακοί αγώνες τελούνταν π.Χ. κατά τη διάρκεια ετών διαιρετών διά του 4, και εν συνεχεία μετά Χριστόν, κατά τη διάρκεια ετών N, όπου N-1 ήταν διαπετό διά του 4 (επειδή δεν υπήρχε έτος 0 π.Χ., οι επόμενοι Ολυμπιακοί, μετά την Ολυμπιάδα του 4 π.Χ., τελείωναν το 1 μ.Χ. + 2 μ.Χ. κ.λπ.).
6. Tacitus, *Annales* 11.11; Suetonius, *Claudius* 21.
7. Βλέπε τη συλλογή των άρθρων του που αναδημοσιεύθηκε στο *The Athenian Empire Restored* (Ann Arbor, 1977).
8. Miel, Het. III, *Das Delphinion in Milet* (Bonnolun, 1914), αρθρ. 122-128.
9. IG I² 1031; Meiggs, R., Lewis, D.M., *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.* (Oxford U.P., 1988), αρθρ. 6.
10. Ferguson, W.S., *The Athenian Secretaries* (Cornell U. Press, 1898).
11. *Διόδωρος* 12.36; Πλάτωνος, *Nóμος*, 767C.
12. Βλέπε στο *American Journal of Archaeology* 100 (1996), 395, περίληψη ανακοίνωσής μου του Δεκεμβρίου του 1995 στην κοινή επίσημη συνέλευση του Αμερικανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και της Αμερικανικής Φιλολογικής Εταιρείας.
13. Halil, K., *Chron* 29 (1999), 193-204.
14. Ferguson, W.S., *The Athenian Secretaries* (Cornell U. Press, 1898).
15. Notopoulos, J., *Hesperia* 18 (1949), 1-57.
16. Parker, R.A., Dubberstein, W.H., *Babylonian Chronology* (Providence, 1956).
17. Nikitsky, A., *Delfiskije Epigraphicheskie Etyudi* (Odessa, 1895), σσ. 352 κ. (στα Ρωσικά); Mommsen, A., *Philologus* 60 (1901), 25-60; E. Cavaignac, *Revue des Etudes Grecques* 51 (1938), 282-8.

A Brief Survey of Ancient Time-reckoning

J. Morgan

The reckoning of time in the ancient world differed in many important aspects from the habits familiar to us in the modern world. Whereas we label the years with a number counting the years from the birth of Jesus Christ, and hence attach great importance to the new millennium, the custom of the ancient Greeks and Romans was to label the years with the name or names of particular officials who held office in that year. This greatly complicated the designation of a year in a manner which would be familiar to the people of more than a single city. The labelling of years according to Olympiads, which was developed by historians in the Hellenistic period, was never used much for dating contemporary official documents. Moreover, the calendars of ancient Greek cities, unlike the modern calendar descended from the Roman calendar, were flexible: it was possible to insert εμβόλιμοι days into them to postpone a festival, and afterwards suppress the same number of days to bring the calendar back into order.

J.M.

Βιβλιογραφία

- Ginzel, F.K., *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie* (Leipzig, 1906-1914).
- Pritchett, W.K., Neugebauer, O., *The Calendars of Athens* (Harvard U. P., 1947).
- Bickermann, E.J., *Chronology of the Ancient World* (Cornell U.P., 1968).
- Samuel, A. E., *Greek and Roman Chronology* (Munich, 1972).
- Mikalson, J. D., *The Sacred and Civil Calendar of the Athenian Year* (Princeton U.P., 1974).

Συντομογραφίες

IG = *Inscriptiones Graecae* (Berlin)
 Agora XV = Meritt, B. D., Trall, J.S., *The Athenian Agora*, vol. XV, Inscriptions: "The Athenian Councilors" (Princeton, 1974).
 Agora XVI = Woodhead, A. G., *The Athenian Agora*, vol. XVI, Inscriptions: *The Decrees* (Princeton, 1997).